صرف میر

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ
۷۷۰ - ۸۱٦ھ

ف
ع
ل

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

اسم الكتاب : صرف مير
تأليف : مير سيد شريف أبو الحسن علي بن محمد رحمه الله
عدد الصفحات 96
السعر : =/45 روبية
الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء
اسم الناشر : مكتبة البشرى
جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)
Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان
الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738
الفاكس : +92-21-34023113
الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk
www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان +92-321-2196170
مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313
المصباح، ١٦– اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210
بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈى. +92-51-5773341,5557926
دار الإخلاص، نزد قصه خوانى بازار، پشاور. +92-91-2567539
مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. +92-333-7825484

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بداں -أيدك الله تعالى في الدارين - كہ كلماتِ لغتِ عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل وحرف. اسم چوں: رَجُلٌ وَعِلْمٌ. وفعل چوں: ضَرَبَ وَدَحْرَجَ. وحرف چوں: مِن وإلى.

زدآں یک مرد سنگ غلطانید آں یک مرد

بسم اللہ: افتتاح کرد مصنف رحمہ اللہ کتاب را بہ بسملہ؛ للحدیث النبوی:"كل أمر ذي بال لم يبدأ ببسم الله فهو أحذم" واکتفاء نمود بر ہمیں بسملہ وتحمید نگفت باآنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمرذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أبتر" ازانکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے راچہ تقدیم بسملہ متدعی بود تاخیر حمدلہ او بالعکس، واصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہماامکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہٰذا مصنف رحمہ اللہ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، ودیگرے را فی التلفظ حمل کردہ ،بسملہ را در کتابت مقدم ساخت، وتحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملا بالحدیثین، وقرینہ بر تحمید لسانی مصنف رحمہ اللہ تداول وتعاور وعدم قطع وبتر ایں رسالہ است کما لا یخفی، وتوجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطناب رخصت ذکر آں نمی دہد.

وبداں کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسملہ وحمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین وآں مندفع ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) أيدك الله: قوت دہد ترا خدائے برتر در دین ودنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، وآں کلمات موضوعہ لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال وتضعیف وامالہ ونسبت وغیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: " گردانیدن یک لفظ"آہ، وغرض ازاں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب وبنا، بلکہ از راہ اصل وبنا، وواضع ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء وتشدید الراء نسبۃ إلی بیع الثیاب الہرویۃ] ست، وواضع علم نحو ابو الاسود دئلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاۃ الحیوان" وغیرہ روایت ست کہ علی بن إبی طالب رضی اللہ عنہ روزے بسوے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت رضی اللہ عنہ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس برخاست ابو الاسود از مجلس شریف، وگفت: کہ تدوین ووضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، ولذا سمی ذلک العلم بذلک الاسم، إعنی النحو؛ لکونہ علی نحو ما قالہ إمیر المؤمنین علی بن إبی طالب رضی اللہ عنہ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تیمن ست بکلام برکت التام آنحضرت رضی اللہ عنہ، واشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث مابعد. (مولوی انور علی)

تصریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، ودر اصطلاح علمائے صرف: عبارت
بمعنی قرارداد
ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغہائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیہائے متفاوت،
یعنی مصدر
وتصریف در اسم اندک باشد چوں: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجَيْلٌ، وتصریف در فعل بیشتر باشد
چوں: ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا إلخ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُوْنَ تا آخر، وتصریف در حرف نباشد
بمعنی اصطلاحی
زیراکہ در حرف تصریف نیست.
بمعنی لغوی

فصل

اسم راسہ بناست ....

تصریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف وتصریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تصریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبد العلی) حاصل شود: وبعضے از محققین تعریف صرف چنیں کردہ کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تصریف کہ دراں اعراب وبنارا مدخل نباشد، وبعضے چناں گفتہ: کہ دراں از مفردات من حیث صورہا وہیئاتہا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تصریف ومعانے وبیان وبدیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ وکلام ست، وفرق درمیان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست وبس، فافہم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرْبٌ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرِبْ وَضَارِبٌ وغیرہ بنا کنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا يخفى. وتصریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشہور، وآں اینکہ دریں عبارت مصادرة على المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جزآں لازم می آید، وایں اقبح ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، واما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار وکدورت ست، ازانکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تصریف در حرف نباشد"، مراد از تصریف تصریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، ومراد از تصریف در دلیل تصریف لغوی ست، وتصریف اصطلاحی خاص ست از تصریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تصریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغہائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیہائے جداگانہ؛ س ازانکہ در حرف تصریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، وہرگاہ کہ عام درآں مقام منتفی باشد خاص بطریق اولی منتفی خواہد بود.

ثلاثی ورباعی وخماسی، وہر یکے ازیں بناہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، ودیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. وفعل رادو بناست: ثلاثی ورباعی، وہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، ومزید فیہ. بران قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و"عین" و"لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ. بر وزن فَعُلٌ ست و نَصَرَ کہ. بر وزن فَعَلَ است، وہر حرفیکہ در مقابلہ اینہا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ وَنَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، وَيَنْصُرُ وَيَطْلُبُ کہ بو وزن يَفْعُلُ ست، ودر بنائے رباعی اسم وفعل "لام" یک بار مکرر شود، ودر خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی ورباعی وغیرہ بسوئے ثلاثہ واربعہ است بتغیر حرکت نہ بسوئے ثلاث ورباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، وزیراکہ راست نمی شود قول ایشاں: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنہاست، ولا يخفى ما فيه من التكلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیراکہ در منسوب ومنسوب الیہ تغایر ضرورست، ودر زید ثلاثی مثلا لازم می آید نسبت شیء بسوئے نفس خود، گویم: تغایر موجودست، ازانکہ منسوب مجموع حروف مع حروف فتبصر، واگر گوئی: کہ اسم احادی وثنائی قلیل اند اعتبار رانشاید ودیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دواز مقسم خارج ست؛ زیراکہ ایں ہر دو مبنی غالبامی باشد. وخماسی: وسداسی نمی شود؛ زیراکہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود.

یعنی: در بعضے نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ. وفعل را: فعل خماسی نمی شود؛ زیراکہ نزد لحوق زوائد واتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، وتقسیم حرف نہ کرد بسوئے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد وصرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. بروزن فاعل: بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف وحرکات وسکنات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی)

لام: واختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، ونیز در آخر کلمہ واقع ست وآخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول وثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغه است: فَلْسٌ فَرَسٌ كَتِفٌ عَضُدٌ حِبْرٌ عِنَبٌ إِبِلٌ قُفْلٌ صُرَدٌ عُنُقٌ **ومزید فیه**
وزن پیسه اسپ شانه بازو دانشمند انگور شتر معروف ست کنجشک گردن
وے بسیار ست: واسم رباعی مجرد را پنج صیغه است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زِبْرِجٌ بُرْثُنٌ قِمَطْرٌ.
نام زینت بچه شیر صندوق
ومزید فیه وے کمتر ست، واسم خماسی مجرد را چهار صیغه است: سَفَرْجَلٌ قُذَعْمِلٌ جَحْمَرِشٌ
بہی شتر قوی پیرزن
قِرْطَعْبٌ **ومزید فیه وے بغایت اندک ست، واوزان او پنج ست:** غَضْرَفُوْطٌ قَبَعْثَرَى قِرْطَبُوْسٌ
چیزے قلیل چلپاسه شتر قوی بلا، وناقه بزرگ
خُزَعْبِيْلٌ خَنْدَرِيْسٌ.
شراب کہنه

بسیار ست: که ضبط نتواں کرد مگر قاعده کلیه وضابطه اش بیان کرده می شود که زائد یا یک حرف ست وآں یاء قبل از "فاء" باشد چوں: مضرب، یا بعد "فاء" چوں: ضارب و"یاء" بعد "عین "چوں: رجیل، یا بعد "لام" چوں: ضربی، یا زائد دو حرف ست، پس یا فاء کلمه درمیان آنها باشد چوں: مساجد، ویا "عین" کلمه چوں: جاسوس بر وزن فاعول، ویا "لام" چوں: قصیری بر وزن فعیلی، ویا فاء وعین چوں: إِعْصَارٌ، ویا عین ولام چوں: خیعلة بر وزن فیعلة، یا فاء وعین ولام ہر سه چوں: مندلي بروزن مفعلي یا ہر دو واقع شود قبل فاء چوں: منطلق یا درمیان فاء وعین چوں: ضوارب یا درمیان عین ولام چوں: بِطِّيْخٌ بروزن فِعِّيل، یا بعد لام چوں سلالیم، یا زائد سه حرف است وآں نیز یا بافتراق باشد چوں: مصابیح یا باجتماع پیش از فاء چوں: مستنصر یا درمیان عین ولام چوں: سلالیم، یا بعد لام چوں: عنفوان بر وزن فعلوان، ویا دو حرف بجهتے باشد وواحد بجهتے دیگر چوں: سلاطین یا زائد چهار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

ومزید فیه: از مزید فیه ثلاثی؛ زیرا که زیادت ایں بیش از سه حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چوں: مدحرج کسفخلل یا بعد از فاء چوں: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چوں: قرنفل کفعنلل، یا بعد از لام چوں: فردوس کفعلول، یا بعد لام ثانیه چوں: دحرجة کفعللة، واگر دو است یا جداگانه است ہمچو: منجنوق کمفعلول، ویا مجتمع است چوں: عنکبوت کفعللوت، واگر زائد سه است مثالش ہمچو عبوثران بروزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک ست: به نسبت مزید فیه رباعی؛ زیرا که زیادتی در آں بحرف واحد ست فقط، وآں یا پیش از لام ثالث ست، وآں چهار اوزان دارد چوں: غضرفوط قرطبوس خزعبیل خندریس یا بعد لام ثالث، وآں یک وزن دارد چوں: قبعثری.

قِرْطَبُوْسٌ: ہمچنیں یافته می شود در شرح رضی وشرح جار بردی بر "شافیه" واما صاحب "قاموس" وشارح "اصول" وغیرہما بتقدیم طاء بر راء آورده، والعلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد را سہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرُفَ، ومزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید. وفعل رباعی مجرد رایک بناست چوں: دَحْرَجَ بر وزن فَعْلَلَ، ومزید فیہ وے اندک است چنانکہ مذکور شود.

سنگ غلطانیدن

فصل

ہر اسمے وفعلے کہ در حروف اصول وے حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد آنرا **صحیح وسالم** خوانند چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، وہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا **مہموز** خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمَرَ، وہر چہ در وے تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا **مضاعف** خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ، وہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والفے کہ منقلب باشد از واو ویاء آنرا **معتل خوانند**، پس اگر حرف علت بجائے فاء بود آنرا **معتل الفاء** و**مثال** گویند چوں: وَعْدٌ وَوَعَدَ، واگر بجائے عین بود آنرا **معتل العین** و**اجوف خوانند** چوں قَوْلٌ وَقَالَ، ....

صحیح وسالم: برائے صحیح وسالم بودن آں از حروف علت وتضعیف وغیرہ. **مضاعف**: ازاں کہ یک حرف دراں دو بار مکرر می شود، ومضاعفہ دو بار کردن را گویند. **معتل خوانند**: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَابَّةٌ کہ بدل از چیزے نیست وہمچنیں الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، وایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف دریجا الفے ست کہ اصلی باشد، والف اصلی لامحالہ مبدل از واو ویاء باشد؛ زیرا کہ ہرگاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، والف ہمیشہ ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ وإلا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، ودر ماضی رباعی اگرچہ ثانی ساکن می باشد، واما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلة، پس حاصل ایں ست کہ ہر الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو ویاء باشد، وإلا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی لازم آید یا التباس، وایں ہر دو ممنوع ست، وازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض. (مولوی انور علی) **معتل الفاء**: ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.

اجوف خوانند: ازآنکہ در جوف خود حرف علت دار دیا، ازانکہ از حرف صحیح خالی واجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام وناقص خوانند چوں: رَمْيٌ ورَمَی ، واگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء ولام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وِقَايَةٌ ووَقَی، واگر در مقابلہ عین ولام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيٌّ
نگاہ داشتن
وطَوَی، پس مجموع اسماء وافعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست ومثال ست ومضاعف لفیف وناقص ومہموز واجوف

واحوال ہر یکے ازینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون الله تعالی وحسن توفيقه.

در بیان ابواب وتصاریف آنہا

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد راسہ صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ وایں ہر سہ فعل ماضی ست، وفعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، وہر یکے را مستقبلے ست، ومستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، ومستقبل فَعَلَ سہ است يَفْعُلُ چوں: نَصَرَ يَنْصُرُ، وَيَفْعِلُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ،

وناقص خوانند: ازآنکہ حرف علت بیشتر ازآخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا وَيَرْمُوْنَ وَيَرْمِيْنَ.
حرف علت: معتل بسہ حرف کہ انرا معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ واوٌ ویاءٌ در اسم وَوَّيْتُ ويَيَّيْتُ در فعل.
لفیف: ازانکہ درینجا دو حرف علت حرف صحیح راپیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون رالفیف گفتن مجازست کمالایخفی.
سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آں بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین ہیچ یکے راسہ مستقبل نیامدہ، واز فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روا نداشتند؛ لشبهة خروج الكسر إلى الضم، وأما فَضِلَ يَفْضُلُ وَدِمْتُ تَدُوْمُ از تداخل ست، واز فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین ومفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے توہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، واما مفتوح العین پس از جہت ثقل ماضی وخفت مضارع والدراية تقتضي بالعكس، وأما لَبُبْتَ تَلُبُّ وَدُمْتَ تَدَامُ کہ بضم ماضی وفتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب والحاق آں بمضارع باب دیگرست، وَكُدْتُّ تَكَادُ بضم کاف شاذ ست افصح وکثیر الاستعمال كِدْتُّ تَكَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ يَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعِلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ یکے ست يَفْعُلُ چوں: شَرُفَ يَشْرُفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعُلُ وَفَعَلَ يَفْعِلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، وایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکتِ عینِ مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعِلُ وَفَعُلَ يَفْعُلُ، وایں سہ باب رافروع خوانند؛ زیرا کہ حرکتِ عینِ مستقبل موافقِ حرکتِ عینِ ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ را دہ باب مشہور ست: باب إِفْعَال: أَفْعَلَ يُفْعِلُ إِفْعَالًا چوں: أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٌ: فَعَّلَ يُفَعِّلُ تَفْعِيْلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيْفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: ازانکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آں شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: ازانکہ چوں از اصل خود تجاوز نمودہ براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آں ابواب شدند ازانکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، وہر چہ ازاں تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی درآنہا برائے الحاق نباشد، وإلا برائے ثلاثی مزید بست وہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بدحرج، وہفت باب ملحق بتدحرج، ودو باب ملحق باحرنجم بر رائے جمہور، وچہار باب بر رائے مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازدہ باب است بزیادتی باب افعیعال وافعوال چنانچہ صاحب "صراح" وغیرہ ذکر کردہ اند، ونزد بعضے دیگر چہاردہ باب بزیادۃ افعنلال وافعنلاء، چنانچہ در "زنجانی" است وایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گویم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، وحق آں ست کہ از ملحق برباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنہا دریںجا، وذکر کردن آنہا در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست ازانکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، والضعيف أولى بالزيادة، ونزد بعضے عین ثانی ازانکہ تکرار باو حاصل شد، وہمچنیں در تفعل، ودر ہر جائے کہ در آں مقام یکے زائد باشد، ومدغم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام در آنہا لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، ودر ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست. **باب** اِفْتِعَال: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا. **باب** اِنْفِعَال: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا. **باب** تَفَعُّل: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلًا چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ **تَصَرُّفًا**.

باب تَفَاعُل: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ **يَتَضَارَبُ** تَضَارُبًا. **باب** اِفْعِلَال: **اِفْعَلَّ** يَفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا، ودر ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست.

باب اِفْعِيْلَال: اِفْعَالَّ يَفْعَالُّ اِفْعِيْلَالًا چوں: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيْرَارًا. **باب** اِسْتِفْعَال: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ **اِسْتِخْرَاجًا**، ودر ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست.

فصل

ماضی فعلِ رباعی مجرد را یک بنا ست چنانکہ مذکور شد، ومستقبل او نیز یکے ست، فَعْلَلَ يُفَعْلِلُ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن وبر گردیدن. تَفَاعُل: لیکن سَئَائَلَ بفتح اول وثانی ورابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لغتین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَايَلَ. يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن وجنگ نمودن. اِفْعَلَّ: وبعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفَّعَلَ بزیادت ہمزہ وصل وزیادت فائے مدغم چوں: اِدَّمَجَ اِدِّمَاجًا یعنی داخل شد در شیء، واِفْعَلَى بزیادت ہمزہ وصل وزیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْئِوَاءً وظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست ودوم از باب افعلال، کہ اصل اِدَّمَجَ اِدْتَمَجَ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ ادغام کردند اِدَّمَجَ شد. (مولوی عبد العلی)
اسْتِخْرَاجًا: بیروں آوردن، وبیروں کردن خواستن. بنا ست: یعنی اگر چہ باحتمال عقلے از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت وچہار می شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، وآں لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین برائے کراہت اربع حرکات وسکون ثالث مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز، وحرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، واختیار فتحات برائے خفت است. (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةً وَفِعْلَالًا چوں: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدِحْرَاجًا، ومزید فیہ وے راسہ باب ست.
باب تَفَعْلُل (جمع شدن): تَفَعْلَلَ يَتَفَعْلَلُ تَفَعْلُلًا چوں: تَدَحْرَجَ يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرُجًا، ودر ماضی ایں باب یک حرف زائد ست. باب اِفْعِنْلَال: اِفْعَنْلَلَ يَفْعَنْلِلُ اِفْعِنْلَالًا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَامًا. باب اِفْعِلَّال: اِفْعَلَّلَ يَفْعَلِّلُ اِفْعِلَّالًا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا. ودر ماضی ہریک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونہ است: مصدر وغیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود، ودر آخر معنی فارسی وے دال ونون یا تاء ونون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل ماضی ومضارع وامر ونہی وجحد ونفی واسم فاعل واسم مفعول واسم زمان واسم مکان واسم آلہ واسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشِعْرَارًا: برتراشیدن ای موے برتن خاستن. اشتقاق: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: جِیدُ وعُنُقٌ کہ بمعنی گردن ست واز لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خویشتن آید کہ ہر دواز حلیہ اشتقاق عاری ست.
معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی ازانکہ مضارع ازو گرفتہ می شود، پس ازینجا معلوم شد کہ اکتفاء بر یکے ازو وجزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر بتکلف واعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر راکہ صفت مشبہ ومصدر میمی و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل واسم مفعول ومصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد ازانکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ واسم تفضیل نمی آید، اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، وہمہ باقی از مضارع بیروں می شود، پس چگونہ راست آید قول او کہ ہمہ ایں دوازدہ از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد ہمچو اشتقاق ماضی ازاں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صحیح اَلنَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چہار دہ مثال بود شش غائب را بود، سہ ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصَرَا نَصَرُوْا، وسہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرَتْ نَصَرَتَا نَصَرْنَ و شش مخاطب را بود، سہ ازاں مر مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصَرْتُمَا نَصَرْتُمْ وسہ ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتِ نَصَرْتُمَا نَصَرْتُنَّ ودو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصَرْنَا، و مستقبل را نیز چہار دہ مثال بود، چنانکہ در ماضی دانستہ شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُوْنَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	يَنْصُرْنَ	تَنْصُرُ
تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُوْنَ	تَنْصُرِيْنَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرْنَ	أَنْصُرُ	نَنْصُرُ

ودیگر ابواب پنجگانہ ہم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا تا آخر، عَلِمَ عَلِمَا عَلِمُوْا تا آخر، مَنَعَ مَنَعَا مَنَعُوْا تا آخر، حَسِبَ حَسِبَا حَسِبُوْا تا آخر، شَرُفَ شَرُفَا شَرُفُوْا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُوْنَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُوْنَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُوْنَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُوْنَ تا آخر يَشْرُفُ يَشْرُفَانِ يَشْرُفُوْنَ تا آخر.

النصر: صرف صغير:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَذَاكَ مَنْصُوْرٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يُنْصَرْ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ لَنْ يَّنْصُرَ لَنْ يُّنْصَرَ الأمر منه اُنْصُرْ لِتَنْصُرْ لِيَنْصُرْ لِيُنْصَرْ والنهي عنه لَا تَنْصُرْ لَا تُنْصَرْ لَا يَنْصُرْ لَا يُنْصَرْ الظرف منه مَنْصَرٌ والآلة منه مِنْصَرٌ مِنْصَرَةٌ مِنْصَارٌ التصغير منه مُنَيْصِرٌ مُنَيْصَرَةٌ وَمُنَيْصِيْرَةٌ والجمع منهما مَنَاصِرُ وَمَنَاصِيْرُ أفعل التفضيل منه أَنْصَرُ وَأُنَيْصِرُ والمؤنث منه نُصْرَى وَنُصَيْرَى والجمع منهما أَنْصَرُوْنَ وَأَنَاصِرُ وَنُصَرٌ وَنُصْرَيَاتٌ.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکہ بواسطہ ایں دو صیغہ متکلم بنفسہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، وخبر میدہد از چیزے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیادتے یک حرف از حروف "أتین" در اول وے، وایں حروف را **زوائد اربعہ** خوانند، وایں حروف **مفتوح باشد**، مگر در چہار باب کہ ماضی آں چہار حرفی بود، أَفْعَلَ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعْلَلَ وَيُفَعْلِلُ کہ دریں چہار باب **مضموم باشد** ابدا، **وفعل مستقبل** بمعنی حال واستقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری **کنم ومی کنم**، **وہرگاہ** در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾ (یوسف:۱۳)، واگر سین یاسوف در آید چوں: ....

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع ست بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، ودر قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی ومضارع إلخ از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در انجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، ودرینجا بالذات مراد ست، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. أتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از إتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کسے گوید: چرا مضارع را بزیادت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد درمیان او ودرمیان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم ست بر مضارع، وہمچنیں تجرد بر تزاید مقدم ست، پس اول بہ اول، وثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرانکہ بر اصل بنا زائد مے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنہا.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہار حرفی ست کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید وماقبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: دراِطَّهَّرَ وَاِثَّاقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَثَاقَلَ باتائے زائد چنانکہ: در تفاعل وتفعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ ہذہ الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل ست وایں چہار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی)

وفعل مستقبل: یعنی مشترک ست در ہر دو زمانہ علی ما ہو الصحیح. کنم ومیکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال وبا "می" یعنی میکنم برائے حال، ودر بعضے نسخہ "میکنم وخواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" وایں ظاہر است.

وہرگاہ: ہمچنیں "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستیکہ در غم مے انداز د مرا.

سَیَنْصُرُ وَسَوْفَ یَنْصُرُ، استقبال رابود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد.

دراول

فصل

بدانکہ الف در نَصَرَا علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل ست، وواو در نَصَرُوْا علامت جمع مذکر وضمیر فاعل ست، وتائے ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، وضمیر فاعل نیست، والف در نَصَرَتَا علامتِ تثنیہ مؤنث وضمیرِ فاعل ست، وتاء علامتِ تانیث ست، ونون در نَصَرْنَ علامتِ جمع مؤنث غائب وضمیر فاعل ست، وتائے مفتوح در نَصَرْتَ ضمیر واحد مخاطب مذکر، وفاعلِ فعل ست، وتائے مکسورہ در نَصَرْتِ ضمیرِ واحد مخاطبہ مؤنث، وفاعلِ فعل ست، تُمَا در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیرِ تثنیہ مخاطب مذکر است، وگاہ ضمیرِ تثنیہ مخاطبہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وتُمْ در نَصَرْتُمْ ضمیرِ جمع مخاطب مذکر وفاعلِ فعل ست، ....

سَیَنْصُرُ: وہمچنیں بدخول نواصب وبعض جوازم وہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصَرَا: تخصیص الف برائے علامتِ تثنیہ بنابر آنست تا دلالت کند بر ھما، وہمچنیں واو برائے علامتِ جمع مذکر تا دلالت کند بر "ھمو" کہ حالا "ھم" مخفف آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ھا" ومیم نیز دلالت می کند بر "ھما" و"ھمو" پس چرا الف وواو را خاصۃً برائے ایں دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست.

وتائے ساکن در نَصَرَتْ: وجہ اختیار تاء برائے علامتِ مؤنث شاید کہ ایں ست کہ مخرج تا وسط الفم ست وآں در مرتبہ ثانی ست از مخارج، وہمچنیں مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق ازانکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہما السلام ثانیا پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے ایں زیادت چیست؟ سین ونون وغیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاء ترجیحے دیگر یافتہ مے شود آں مبدل شدن آں از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست ہمچو: وُکْلَان وَتُکْلَان وَاتَّسَرَ وَایْتَسَرَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چوں نَصَرَتْ امْرَأَۃٌ باوجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: ازانکہ دلالت می کند بر "ھُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست. نَصَرْتَ: بجہت دلالت او بر أَنْتَ مذکر. نَصَرْتِ: بسبب دلالت او بر أَنْتِ مؤنث. تُمَا در نَصَرْتُمَا: ازانکہ دلالت می کند بر أَنْتُمَا کہ در تحت آں مضمر ست.

وتُمْ در نَصَرْتُمْ: زیراکہ دلالت می کند بر أَنْتُمْ.

وتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیرِ جمع مخاطبہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وتائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواہ مذکر خواہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، و"نا" در نَصَرْنَا ضمیرِ متکلم باغیر ست خواہ تثنیہ خواہ جمع خواہ مذکر خواہ مؤنث وفاعلِ فعل ست، وفاعلِ نَصَرَ وَنَصَرَتْ شاید کہ ظاہر باشد چوں: نَصَرَ زَیْدٌ وَنَصَرَتْ هِنْدٌ، وشاید کہ ضمیر مستتر باشد چوں: زَیْدٌ نَصَرَ أَيْ هُوَ وَهِنْدٌ نَصَرَتْ أَيْ هِيَ، ویاء در یَنْصُرُ حرف استقبال وعلامت غیبت ست، ویاء در یَنْصُرَان نیز علامت غیبت وحرف استقبال ست، والف علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل ست، ونون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُوْنَ علامت غیبت ست، وحرف استقبال وواو ضمیر جمع مذکر ست وفاعل فعل، ونون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، وایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت واوست، وتاء در تَنْصُرُ وتَنْصُرَان علامت غیبت وحرف استقبال ست، والف علامت تثنیہ مؤنث وضمیر فاعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چراکہ دلالت می کنند بر افتن. وتائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت اوأنا مستتر ست وممکن نبود کہ ازانا حرفی گیرند برائے زیادت؛للزوم الالتباس، لہٰذا ناچار تاء رااختیار نمودند؛لوجودها في أخواتها.
و"نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آں مضمر ست والف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیرِ متکلم: ومجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر:۱)
ویا در ینصر: چوں غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہٰذا برائے علامت آں حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. عوض رفع ست: احتراز ست از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست وعلامت رفع الف وواوست.
وتاء در تَنْصُرُ وتَنْصُرَان: اگر گوئی: کہ چراتاء در غائب مفرد وتثنیہ مؤنث آوردند واز یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یادر اول ایں دو صیغہ نیز مے آوردند التباس می شد بمفرد وتثنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغہائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب افحش ست از التباس در مخاطب ازانکہ غائب در اکثر حال غیر موجود وغیر مرئی می باشد، ومخاطب غالباً موجود ومرئی، پس وقوع التباس در مرئیات چنداں ضرر ندارد چنانکہ در غیر مرئیات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، وحرف استقبال ست ونون ضمیر جمع مؤنث غائب وفاعل فعل ست، وتاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب وحرف استقبال ست، ودر وے أَنْتَ مستتر ست دائما کہ فاعل فعل ست، وتاء در تَنْصُرَان علامت خطاب، والف در وے علامت تثنیہ مذکر وضمیر فاعل فعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُوْنَ علامت خطاب ست وحرف استقبال وواو ضمیر جمع مذکر ونون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، وایں ضمہ کہ ہست براۓ مناسبت واد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُوْنَ وتاء در تَنْصُرِیْنَ علامتِ خطاب ست، ویاء ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث وفاعل فعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، وتاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، وحرف استقبال والف علامتِ تثنیہ مؤنث وضمیر فاعل ست، ونون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، وتاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامتِ خطاب، وحرف استقبال ونون ضمیر جمع مؤنث وفاعل فعل ست، وہمزہ در أَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، وأَنَا در وے مستتر است دائما کہ فاعل فعل ست، ونون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء براۓ مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از واو بدل می شود چنانکہ در: تکلان ووکلان، واو از منتہاۓ مخارج بر می آید وبمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آں ست کہ براۓ علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتہاۓ مخارج باشد، وچوں در صورت عطف اجتماع سہ واو در مثلؔ ووجلؔ لازم آید، لہٰذا واو را بتاء بدل کردند، ودیگر آنکہ تاء بر اضمار أنت دلالت می کند. وہمزہ در أَنْصُرُ: اختیار الف براۓ متکلم از آنست کہ او از مبدا مخارج پیدا می شود، ومتکلم نیز کسے است کہ ابتداۓ کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامتِ متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد ازاں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، واحتمال دارد کہ از جہت استتار أنا در وے الف علامت آں کردہ باشند چنانکہ بعضے باں رفتہ.

ونون در نَنْصُرُ: وجہ تعین نون براۓ علامتِ متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز براۓ علامتِ متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، ویا آنست کہ ہرگاہ حرفے از حروف مد ولین باقی نماند مضطر شدند بسوۓ حرف دیگر سواۓ نون دیگریرا قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد ولین دارد؛ لکونها غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، وبعضے گفتہ: کہ بجہتِ مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تثنیہ خواہ جمع، ونَحْنُ دروے مستتر ست دائما وفاعل فعل ست. اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنصُرُ هِنْدٌ، وشاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيْ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيْ هِيَ.

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی أَنْ و لَنْ و إِذَنْ وَكَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ أَنْ أَطْلُبَ وَلَنْ أَطْلُبَ إِذَنْ أَطْلُبَ وَكَيْ أَطْلُبَ، ونونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَّطْلُبَا لَنْ يَّطْلُبُوْا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوْا لَنْ تَطْلُبِيْ ونون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست.

واگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آیند، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبُ واحد مذکر غائب، وتَطْلُبُ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، وأَطْلُبُ وَنَطْلُبُ حکایت نفس متکلم، ونونہائیکہ عوض رفع بودہ اند ساقط شوند بجزمے.

خواہ تثنیہ: وگاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چوں: قولہ تعالی: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف:۳).

یعنی أَنْ إلخ: شعر:

أَنْ وَلَنْ پس كَيْ إِذَنْ ایں چہار حرف معتبر نصبِ مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

إن ولم لما ولام امر ولائ نہی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند ہریک بے دغا

وباید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَم" کند وبمعنی ماضی گرداند ہمچو لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم ثابت، وغیر منقطع ست بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق وعدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبْ زَيْدًا أَمْسِ لٰكِنَّهٗ ضَرَبَ الْيَوْمَ، ونیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبِ الْأَمِيْرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوْبَهٗ. (مولوی عبد العلی)

وحروفِ جازمه پنج اند: لَمْ ولَمَّا ولام امر ولائ نہی وإن شرطیه، چنانچه لَمْ يَضْرِبْ لَمْ يَضْرِبَا لَمْ يَضْرِبُوْا إلخ، لَمَّا يَضْرِبْ لَمَّا يَضْرِبَا لَمَّا يَضْرِبُوْاإلخ، لِيَضْرِبْ لِيَضْرِبَا لِيَضْرِبُوْا إلخ، لَا يَضْرِبْ لَا يَضْرِبَا لَا يَضْرِبُوْا إلخ، إِنْ يَّضْرِبْ إِنْ يَّضْرِبَا إِنْ يَّضْرِبُوْا إلخ، ولامِ امر در شش صیغه غائب داخل شود، چنانکه گذشت، ودر دو صیغه متکلم نیز داخل شود چنانکه لِأَضْرِبْ لِنَضْرِبْ ودر شش صیغه امر مخاطب مجهول نیز داخل شود چنانکه گوئی: لِتُضْرَبْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبُوْا لِتُضْرَبِيْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبْنَ.

فصل

امر مخاطب راازفعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، وطریق اخذ آنست که حرفِ مستقبل که تاء ست از اول وے اندازند اگر ما بعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بهمزه نباشد امر بهماں بنا کنند، وحرکتِ آخر ونونِ عوض رفع که در مستقبل باشد بوقفے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجه باشد، صَرِّفْ صَرِّفَا صَرِّفُوْا صَرِّفِيْ صَرِّفَا صَرِّفْنَ، وبریں قیاس بود در باب مفاعلة چوں: ضَارِبْ ضَارِبَا ضَارِبُوا إلخ، ودر باب تفاعل گوئی: تَضَارَبْ تَضَارَبَا تَضَارَبُوْا تاآخر، ودر باب فَعْلَلَةٌ: دَحْرِجْ دَحْرِجَا دَحْرِجُوْا تاآخر، واگر ما بعد حرف مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بهمزه وصل؛ زیراکه ابتداء بساکن ....

إن شرطیه: زائد قید احتراز است ازاں "إنْ" که مخفف باشد از "إنَّ" مشدد که عمل در فعل نکند نحو: ﴿وَإِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ (الشعراء:۱۸٦)، وہمچنیں از "إن" نافیه نحو: إِنْ أَضْرِبْ إِلاَّ زَيْدًا.

صَرِّفْ: از تُصَرِّفُ بنا کردند وآخر راوقف نمودند صَرِّفْ شد. صَرِّفُوْا: صَرِّفُوْا از تُصَرِّفُوْنَ بنا کردند تائے علامت استقبال را افگندند آخر راوقف کردند علامت وقفی سقوط نون اعرابی شد صَرِّفُوْا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمہ باشد ہمزہ را مضموم گردانند، وحرکت آخر ونون عوض رفع رابوقفے بیفگنند چوں:

اُنْصُرْ	اُنْصُرَا	اُنْصُرُوْا	اُنْصُرِيْ	اُنْصُرَا	اُنْصُرْنَ

واگرما بعد ساکن فتحہ باشد یاکسرہ ہمزہ رامکسور گردانندوآخر راموقوف چوں:

اِعْلَمْ	اِعْلَمَا	اِعْلَمُوْا	اِعْلَمِيْ	اِعْلَمَا	اِعْلَمْنَ
واِضْرِبْ	اِضْرِبَا	اِضْرِبُوْا	اِضْرِبِيْ	اِضْرِبَا	اِضْرِبْنَ

وچوں ہمزہ وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، ودرکتابت باقی ماند چوں فَاطْلُبْ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع ست: لازم ومتعدی، لازم آنست کہ از فاعل تجاوز نکند وبمفعول بہ نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو، ....

ممکن نیست: گفتہ شود: چہ وجہ دارد در زیادت ہمزہ برائے ابتداء؟ جواب: ہمزہ اقوی ست؛ لکونہ من اعلی المخارج، اگر پرسند؛ چرا ہمزہ راخاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: ہمزہ مشابہت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتحہ میدادند التباس ے آمد بماضی وبکسرہ ہم بلغت بعضے وبضمہ در بعض مواضع خروج از ضمہ بکسرہ، وبعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چہ اگر کسرہ دہند لازم آید خروج کسرہ بسوئے ضمہ در نحو: اِنْصُرْ ازانکہ حرف ساکن واسطہ ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، وبعضے گفتہ اند: کہ ضمہ وکسرہ بنا بر اتباع عین ست، وچوں اتباع در فتحہ از جہت التباس بمتکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسرہ دادند ازانکہ اصل ست در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: ازانکہ اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسرہ می شود. بمفعول بہ نرسد: قید مفعول بہ برائے آنست کہ لازم ومتعدی در اقتضائے مفاعیل اربعہ باقیہ برابرند، ومابہ الفرق ہمیں ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد وبمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، **وفعل لازم رابہمزہ افعال یابتضعیف عین تفعیل یابحرفِ جر متعدی سازند چوں:** أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فائے فعل را بضم کنند، وعین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصِرَا نُصِرُوْا تا آخر، و ضُرِبَ ضُرِبَا ضُرِبُوْا تا آخر، **وعُلِمَ** عُلِمَا عُلِمُوْا تا آخر، ومُنِعَ مُنِعَا مُنِعُوْا تا آخر، وحُسِبَ حُسِبَا حُسِبُوْا تا آخر، وشُرِفَ شُرِفَا شُرِفُوْا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں درکتاب مذکورست اما چہار باقے پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِيْ فَكَرَمْتُهُ أَيْ غَلَبْتُهُ فِيْ الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اِسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَيْ طَلَبْتُ خُرُوْجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لاَ آتُوْكَ جُهْدًا أَيْ لاَ أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ ایں تغیر در مجہول بنابر آنست کہ ہرگاہ تغییر در معنی واقع شد، واصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہٰذا از فَعَلَ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین وفتحہ وضمہ آں باشد؛ زیراکہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، وواجب آنست کہ در صورت تغیر بوزنے ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود واگر فِعُلَ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، وفائدہ حذف نمودن فاعل وقیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتّی یکے ازان تعظیم فاعل ست نحو: ضُرِبَ اللِّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيْرُ. دوم تحقیر آں نحو: طُعِنَ الْأَمِيْرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيْرُ، وامثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

وعُلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ دریں جا تسہیلا للمبتدئین بسط را بکار بستہ واحقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آں تاء ومابعدش را مضموم کنندہ ماقبل آخر را مکسور چوں: تُعُهِّدَ وَتُدُحْرِجَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ وحرف ثالث را چوں: اُفْتُعِلَ واسْتُفْعِلَ، واگر ہیچ یکے ازینہا در اولش نباشد پس اولش راضمہ دہند، وماقبل آخرش راکسرہ چوں أُكْرِمَ وَدُحْرِجَ إلخ.

ودر باب إفعال ہمزہ را مضموم وعین فعل را مکسور کنند چوں: أُكْرِمَ أُكْرِمَا أُكْرِمُوْا تا آخر، وہمچنیں در باب مفاعلۃ لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُوْرِبَ ضُوْرِبَا ضُوْرِبُوْا تا آخر، ودر باب تفعل وتفاعل تاء وفاء مضموم کنند وعین مکسور چوں: تُعُهِّدَ تُعُهِّدَا تُعُهِّدُوْا تا آخر، والف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعُوْهِدَ تُعُوْهِدَا تُعُوْهِدُوْا تا آخر، ودر باب افتعال ہمزہ وتاء مضموم شوند، وعین مکسور چوں: اُكْتُسِبَ اُكْتُسِبَا اُكْتُسِبُوْا تا آخر، ودر باب انفعال ہمزہ وفاء مضموم شوند وعین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفَا اُنْصُرِفُوْا تا آخر، ودر باب افعلال ہمزہ وعین مضموم شوند، ولام اول مکسور چوں: اُحْمُرَّ اُحْمُرَّا اُحْمُرُّوْا تا آخر، ودر باب استفعال ہمزہ وتاء را مضموم کنند وعین رامکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَا اُسْتُخْرِجُوْا تا آخر، ودر باب افعیلال ہمزہ وعین مضموم شوند والف منقلب گردد بواو ولام اول مکسور چوں: اُحْمُوْرَّ اُحْمُوْرَّا اُحْمُوْرُّوْا تاآخر، ودر باب فعللۃ فاء مضموم شود ولام اول مکسور چوں: دُحْرِجَ دُحْرِجَا دُحْرِجُوْا تا آخر،ودر باب تفعلل تاء وفاء مضموم شوند ولام اول مکسور چوں: تُدُحْرِجَ تُدُحْرِجَا تُدُحْرِجُوْا تا آخر، ودر باب افعنلال ہمزہ وعین مضموم شوند، ولام اول مکسور چوں: اُحْرُنْجِمَ اُحْرُنْجِمَا اُحْرُنْجِمُوْا تا آخر، ودر باب افعلّال ہمزہ وعین مضموم شوند ولام اول مکسور چوں: اُقْشُعِرَّ اُقْشُعِرَّا اُقْشُعِرُّوْا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل رااز برائے مفعول بنا کنند حرفِ استقبال رابضم کنند اگر مضموم نباشد ....

ہمزہ: زیراکہ ضمہ فاء ممکن نیست ورنہ ہمزہ بیکار شود، وضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست لہٰذا تاء را نیز مضموم کردند. وتاء مضموم: زیراکہ در صورت ضمہ تاء فقط لازم آمدے تغیر عارض باوجود اصلی، وآں در معرض زوال ست.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصَرَّفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُّ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَارُّ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمه چوں: يُدَحْرَجُ وَيُتَدَحْرَجُ وَيُحْرَنْجَمُ وَيُقْشَعَرُّ.

فصل

بدانکه امر حاضر مجهول بطریق امر غائب مجهول باشد چوں: لِتُضْرَبْ لِتُضْرَبَا لِتُضْرَبُوْا تا آخر، وبریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، ومزید فیه وے، ورباعی مجرد، ومزید فیه وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیله درآید در امر حاضر معلوم گوئی: أُطْلُبَنَّ أُطْلُبَانِّ أُطْلُبُنَّ أُطْلِبِنَّ أُطْلُبَانِّ أُطْلُبْنَانِّ ودر مجهول گوئی: لِتُطْلَبَنَّ لِتُطْلَبَانِّ لِتُطْلَبُنَّ لِتُطْلَبِنَّ لِتُطْلَبَانِّ لِتُطْلَبْنَانِّ، ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيَضْرِبَنَّ لِيَضْرِبَانِّ لِيَضْرِبُنَّ تا آخر، ودر مجهول لِيُضْرَبَنَّ لِيُضْرَبَانِّ لِيُضْرَبُنَّ تا آخر، وبریں قیاس در معروف ومجهول نهی نیز درآید چوں: لَا تَضْرِبَنَّ لَا تَضْرِبَانِّ لَا تَضْرِبُنَّ إلى آخره.

چوں لتضرب: باید دانست که در حقیقت ایں لام مکسور مضارع را بمعنی امر گرداند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، ودر صیغهائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکه آنحضرت ﷺ فرمود: لِتَزُرَّهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ یعنی باید که تکمه گریبان آنرا به بندی اگرچه باخاری باشد واز همیں قبیل است که گاهی لام مفتوح هم بایں معنی بر مضارع داخل شود کما فی قولهم: لَيَرْعَ یعنی باید که پرهیزگاری کند، وبعض گفته: که فتح لام امر لغت بنی سلیم ست، اما هرگاه مامورین جماعت میان حاضر وغائب مشترک ومخلوط باشند اولی تغلیب حاضر است پس گفته شود: افعلوا برائے حاضرین وغائبین معا، وگاهے برائے مامورین جماعت مخلوط ست لام امر باتائے خطاب هم جمع کنند مثل: لِتَأْخُذُوْا مَصَافَّكُمْ، یعنی باید که شما بگیرید مقامات جنگ خود را. (مولانا محمد عبد العلی آسیؒ)

چوں نون تاکید: بدانکه نون تاکید بمعنی البته آید واز آنجا که تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، وهمچنیں در چیزے حاصل در زمان حال که چنداں فائده ندارد مختص شد دخول آں بر صیغه استقبال.

اماواو در جمع مذکر بیفتد؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، ویاء در مخاطبہ مؤنث بیفتد؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، ودر جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میانِ نون تاکید ومیان نون جمع مؤنث، کہ ضمیرست، وہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تثنیہ مذکر ومؤنث، ودر جمع مؤنث چوں: أُطْلَبَنْ أُطْلُبُنْ أُطْلُبِنْ لاَ تَطْلُبَنْ لاَ تَطْلُبُنْ لاَ تَطْلُبِنْ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فَاعِلٌ آید غالباً چوں: طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُوْنَ طَلَبَةٌ طِلاَبٌ طُلَّبٌ، طَالِبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبُ. وگاہ باشد کہ بر وزن فَعِيْلٌ آید چوں: شَرُفَ يَشْرُفُ شَرْفًا وَشَرَافَةً فَهُوَ شَرِيْفٌ. وبر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسُنَ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، وبر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعْلٌ وَفَعُوْلٌ وَفُعَالٌ ہم آید چوں: جَبَانٌ (بزدل) وَخَشِنٌ (درشت) وَصَعْبٌ (تند) وَذَلُوْلٌ (رام شد) وشُجَاعٌ (دلیر) وبر وزن

اماواو در جمع مذکر بیفتد: امادر افتادن واو ویاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جہت التقائے ساکنین صورۃً دراں مدہ ونون تاکید بیفتد، واگرنہ واو راحرکت ضمہ دہند چوں: اِخْشَوُنَّ، ویاء راحرکت کسرہ چوں اِخْشَيِنَّ، وہمچنیں نونہائے اعرابی راحذف کنند ازانکہ ماقبل ایں نون مبنی می باشد، ودر بنا واعراب تضاد ست، لہٰذا علامتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: واو ویاء راچرا از جہت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ وثانی مدغم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گویم: آری، لیکن چوں ضمہ وکسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر واو ویاء نماند، ودر تثنیہ بر فتح اکتفاء نکردہ الف را محذوف نساختند؛ للالتباس بينه وبين الواحد. **فائدہ**: در فرق اسم فاعل وصفت مشبہ ومبالغہ، پس بدانکہ ایں ہر سہ در معنی فاعل مشترک ند، اِمااسم فاعل برائے حدوث آید، وصفت مشبہ ومبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کارآمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت ودوام آید، گویم: کہ شرط کردہ اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد باسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وحَائِضٌ راصفت مشبہ نگویند، اگرچہ بمعنی ثبوت آمدہ، می گویند: کہ استعمال آنہا برائے ثبوت بطریق مجاز ست، واز غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، امافرق در صفت مشبہ ومبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن راصفت مشبہ گویند، واگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف رحمہ اللہ رَحْمَنٌ کہ از رَحِمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کردہ، گویم: کہ فعل لازم اعم ست ازانکہ در اصل وضع باشند یا او را لازم کردہ باشد، ودرین جا ہم گو در اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت ازان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذا فی "الفائق" وغیرہ.

فَعْلَانٌ نیز آید چوں رَحْمَنٌ، وہرچہ برین وزنہا آمدہ است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَّالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَّابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَّابٌ مذکر ومؤنث در وے یکساں ست، وفَعُوْلٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوْبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوْبٌ، وگاہ باشد کہ تاء زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَّامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوْقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوْقَةٌ، ومِفْعَالٌ وَمِفْعِيْلٌ وَفِعِّيْلٌ نیز مبالغہ را بودند مذکر ومؤنث درو یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَرَجُلٌ مِنْطِيْقٌ وَامْرَأَةٌ مِنْطِيْقٌ وَرَجُلٌ شِرِّيْرٌ وَامْرَأَةٌ شِرِّيْرٌ، وفُعَّالٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طُوَّالٌ وَامْرَأَةٌ طوَالٌ.

مرد بسیار خواہندہ — مرد بسیار تر دانندہ — مرد بسیار فرق کنندہ — مرد بسیار گو — مرد بسیار شریر

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بروزن مَفْعُوْلٌ آید چوں: مَضْرُوْبٌ مَضْرُوْبَانِ مَضْرُوْبُوْنَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالحَذِرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِنْطِيْقٌ رَحِيْمٌ مِجْزَمٌ ضُحْكَةُ صَبُوْرٌ ثم صِدِّيْقٌ
عُجَابٌ والكُبَّارُ أيضا وكُبَّارٌ وعَلَّامٌ وَقُدُّوْسٌ وقَيُّوْمٌ وكَافِيَةٌ وفَارُوْقٌ
وتَاءٌ زِيْدَ فِيْهِ لَيْسَ للتأنِيْثِ خُذْ هذا ولَمْ يُفْرَقْ بتاء فِيْهِ تَذْكِيْرٌ وتأنِيْثُ

پس این اوزان مبالغہ را ازانجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنے بنا کنند بر شخصیکہ ملابس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل دانند، چوں کَاسٍ بروزن قَاضٍ أي ذُوْ كِسْوَةٍ وَمَاءٌ دَافِقٌ ذُوْ دفْقٍ وخلیل گفتہ: کہ از آنست طَالِقٌ وحَائِضٌ أي ذات طلاق وحيض. (مولوي عبد العلي آسي) ضَرَّابٌ: بفتح اول وتشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالبا دریں جاچرا ترک کرد، وحال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بر وزن فعیل وفعول چوں: قتیل ووَدُوْدٌ نیز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ما سبق در بحث اسم فاعل. دوم: قلّت مجیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوقوع ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید واز رباعی مجرد ومزید فیہ چوں **فعل مستقبل** معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرفِ استقبال نہادہ شود، وماقبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چوں: مُکْرِمٌ وَمُدَحْرِجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ، واسم مفعول چوں **فعل مستقبل** مجہول آں باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرفِ استقبال نہادہ شود **وماقبل آخر مفتوح شود** چوں: مُکْرَمٌ ومُدَحْرَجٌ ومُتَدَحْرَجٌ ومجموع این دانستہ شود، إِنْ شَاءَ اللّٰہُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ یَفْعُلُ نیامدہ است، ومثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ می آید. اَلْوَعْدُ وعدہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوْا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جہت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات وسکنات، وصرف مسقبل معلوم: یَعِدُ یَعِدَانِ یَعِدُوْنَ تا آخر، اصل یَعِدُ یَوْعِدُ بود واو واقع شد میان یائے مفتوح وکسرہ لازم، واو را حذف.....

فعل مستقبل: وگاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ یَافِعٌ از إیفاع بمعنی گوالیدن، ومُسْہَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل أَسْہَبَ بمعنی أَسْرَعَ وَسَبَقَ واز أَحَسَّ حَسَّاسٌ واز آلَمَ أَلِیْمٌ.

وماقبل آخر مفتوح شود: ودر بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدایا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا ہیچ مضارع مجہول نیست کہ ماقبل آخرش مفتوح نباشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ یَعِدُ وَعْدًا وَعِدَةً وَمِیْعَادًا فَھُوَ وَاعِدٌ وَوُعِدَ یُوْعَدُ وَعْدًا وَعِدَةً وَمِیْعَادًا فَذَاكَ مَوْعُوْدٌ مَا وَعَدَ مَا وُعِدَ لَمْ یَعِدْ لَمْ یُوْعَدْ لاَ یَعِدُ لاَ یُوْعَدُ مَا یَعِدُ مَا یُوْعَدُ لَن یَّعِدَ لَن یُّوْعَدَ الأمر منه عِدْ لِتُوْعَدْ لِیَعِدْ لِیُوْعَدْ النهي عنه لاَ تَعِدْ لاَ تُوْعَدْ لاَ یَعِدْ لاَ یُوْعَدْ الظرف منه مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ والآلة منه مِیْعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ وَمِیْعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمُوَیْعِدُ وَمِیْعَادٌ وَمَوَاعِیْدُ وَمُوَیْعِیْدُ أفعل التفضیل منه أَوْعَدُ أَوَاعِدُ المؤنث منه وُعْدَی وَوُعْدٌ وَوُعَیْدَی.

کردند برائے ثقالت یَعِدُ شد، و باتاء و ہمزہ و نون نیز انداختند برائے **موافقتِ باب**.

امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوْا	عِدِيْ	عِدَا	عِدْنَ

بانون ثقیلہ:

عِدَنَّ	عِدَانِّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانِّ	عِدْنَانِّ

بانون خفیفہ:

عِدَنْ	عِدُنْ	عِدِنْ

امر غائب معلوم:

لِيَعِدْ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوْا

تا آخر بانون ثقیلہ و خفیفہ نیز براں وجہ کہ دانستہ شد، وحال بالَمْ وَلَمَّا و إِنْ شرطیہ چنان ست کہ در صحیح دانستہ شد، و با لَنْ ناصبہ: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوْا تا آخر، **ماضی مجہول**: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوْا تا آخر بر قیاس مجہول صحیح، **مستقبل مجہول**: يُوْعَدُ يُوْعَدَانِ يُوْعَدُوْنَ تا آخر واو باز پس آمد؛ زیرا کہ کسرہ بیفتاد، **اسم فاعل**: وَاعِدٌ وَاعِدَانِ وَاعِدُوْنَ تا آخر، **اسم مفعول**: مَوْعُوْدٌ مَوْعُوْدَانِ مَوْعُوْدُوْنَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ المیسر: قمار باختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسَرَا يَسَرُوْا تا آخر، .....

موافقت باب: اگر گفتہ شود: اصل در حمل آنست کہ حمل کردہ شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گوییم: کہ مقصود تخفیف در کلام ست، واو حاصل نمی شود مگر بہمیں طریق، اگر گوئی: چرا در يُوْعَدُ مجہول واو برائے تبعیت يَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجہول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقند در معروفیت. عِدْ: در اصل إِوْعِدْ بود واو را بجہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چوں ابتداء بسکون نماند ہمزہ را نیز حذف کردند عِدْ شد.

مستقبل معلوم: یَیْسِرُ یَیْسِرَانِ یَیْسِرُوْنَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اِیْسِرْ اِیْسِرَا اِیْسِرُوْا تا آخر، بانون ثقیلہ: اِیْسِرَنَّ اِیْسِرَانِّ اِیْسِرُنَّ تا آخر، با نون خفیفہ اِیْسِرَنْ اِیْسِرُنْ اِیْسِرِنْ، امر غائب معلوم: لِیَیْسِرْ لِیَیْسِرَا لِیَیْسِرُوْا، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُسِرَ إلخ، مستقبل مجہول: یُوْسَرُ إلخ. مثال واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ، الْوَجْلُ: ترسیدن وَجِلَ یَوْجَلُ وَجْلاً فهو وَاجِلٌ فذاك مَوْجُوْلٌ الأمر منه إِیْجَلْ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضْعًا فهو وَاضِعٌ فذاك مَوْضُوْعٌ الأمر منه ضَعْ. واز باب فَعِلَ یَفْعِلُ، الوَرْمُ: آماسیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرْمًا فهو وَارِمٌ الأمر منه رِمْ مثل عِدْ. واز باب فَعُلَ یَفْعُلُ، الوسم: ....

یَیْسِرُ: بدو یاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند ویَاعَدُ ویَاسَرُ خوانند وآن نیز قلیل ست. إِیْجَلْ: دراصل اِوْجَلْ بود واو ساکن ما قبلش مکسور آن واو را بیاء بدل کردند.

یَضَعُ: دراصل یَوْضَعُ بود واو واقع شد در میان یائے مفتوح وکسرہ تقدیری واین ثقیل بود آن واو را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتحہ بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعِدُ واخوات او رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتحہ برائے حرف حلق سماعی ست. ضَعْ: دراصل اِوْضَعْ بود واو را از جہت موافقت مضارع افگندند، وہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چوں ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز افگندند.

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن وداغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و"الصراح" و"المنتخب" بریں تقدیر مضارعش یَسِمُ مثل یَعِدُ بحذف واو خواہد آمد نہ یَوْسُمُ، ودخولش دریں باب کَرُمَ بہیچ وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت ایں باب صفت خلقی وامر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود وموصوفش براں مجبول ومخلوق بود چوں سوائے طبع چیزی دیگر را در آں دخلے نیست لامحالہ لازم وغیر منفک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، وحال آں کہ وسم متعدی ست ونیز از لازم صیغہائے مجہول ومفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم ناسخین رواداده شد نہ از مصنف علام -قدس سرہ الشریف-؛ لأنہ سید أرباب النحو والتصریف، وبر اہل علم وفن، چنانکہ علو پایہ معلوماتش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، واگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب ایں چنیں باشد، اَلْوَسَامَةُ خوبرو شدن وَسُمَ یَوْسُمُ وَسَامَةً فهو وَسِیْمٌ الأمر منه اُوْسُمْ إلخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و"صراح" و"منتہی الارب" و"منتخب" وغیرہ اَلْوَسَامُ والْوَسَامَةُ بمعنی نیکورو وخوبصورت شدن از باب کرم نوشتہ است ودریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبد العلی آسی)

داغ نہادن وَسُمَ يَوْسُمُ وَسْمًا فهو وَاسِمٌ وذاك مَوْسُوْمٌ الأمر منه أُوْسُمْ والنهي عنه لاَ تَوْسُمْ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، القَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالاَ قَالُوْا إلخ، قَالَ در اصل قَوَلَ بود واو متحرک ما قبل او مفتوح واو را بالف بدل کردند قَالَ شد، ہمچنیں تا قَالَتَا، وقُلْنَ در اصل قَوَلْنَ بود چوں واو الف شد بالتقائے ساکنین بیفتاد قَلْنَ شد فتحہ قاف را بضمہ بدل کردند تا دلالت کند کہ عین فعل کہ افتادہ است واو بود نہ یا، مستقبل معلوم: يَقُوْلُ يَقُوْلاَنِ يَقُوْلُوْنَ تا آخر يَقُوْلُ در اصل يَقْوُلُ بود، ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند يَقُوْلُ شد ودر يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُوْلاَ قُوْلِيْ قُوْلاَ قُلْنَ، اصل قُلْ أُقْوُلْ بود ماخوذ از تَقْوُلُ، ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، أُقُلْ شد، بحرکت قاف از ہمزہ وصل مستغنی شدند ہمزہ نیز بیفتاد قُلْ شد، وترا رسد کہ گوئی: قُلْ از تَقُوْلُ ماخوذ ست چوں تا انداختہ شد ولام بوقفے ساکن گشت واو بالتقائ ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُوْلاَ لِيَقُوْلُوْا تا آخر، نہی غائب: لاَ يَقُلْ لاَ يَقُوْلاَ لاَ يَقُوْلُوْا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیلہ: قُوْلَنَّ قُوْلاَنِّ قُوْلُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: قُوْلَنْ قُوْلُنْ قُوْلِنْ، ....

القَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُوْلُ قَوْلاً فهو قَائِلٌ وقُوَيِّلٌ وَقِيْلَ يُقَالُ قَوْلاً فذاك مَقُوْلٌ وَمَقَيِّلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يُقَلْ لاَ يَقُوْلُ لاَ يُقَالُ الأمر منه قُلْ لِتُقَلْ لِيَقُلْ لِيُقَلْ والنهي عنه لاَ تَقُلْ لاَ تُقَلْ لاَ يَقُلْ لاَ يُقَلْ الظرف منه مَقَالٌ والآلة منه مِقْوَلٌ وَمِقْوَلَةٌ وَمِقْوَالٌ والجمع منهما مَقَاوِلُ وَمَقَاوِيْلُ والتصغير منهما مُقَيِّلٌ وَمُقَيِّلَةٌ وجاء مُقَيْوِلٌ وَمُقَيْوِلَةٌ بالتصحيح، أفعل التفضيل منه أَقْوَلُ والمؤنث منه قُوْلَىَ والجمع منهما أَقَاوِلُ وَقُوَل والتصغير منهما أُقَيِّلُ وَقُوَيْلُ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقْوُلُ بود ضمہ بر واو دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان واو ولام واو افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لِيَقُوْلَنَّ لِيَقُوْلاَنِّ لِيَقُوْلُنَّ تا آخر، در نہی: لاَ يَقُوْلَنَّ لاَ يَقُوْلاَنِّ لاَ يَقُوْلُنَّ تا آخر، **ونون خفیفہ**: لاَ يَقُوْلَنْ لاَ يَقُوْلُنْ لاَ تَقُوْلَنْ، در قُوْلَنَّ وَلِيَقُوْلَنَّ وَلاَ يَقُوْلَنَّ **واو باز پس آمد**؛ زیرا کہ التقائے ساکنین نماند، **ماضی مجہول**: قِيْلَ قِيْلاَ قِيْلُوْا تا آخر، قِيْلَ در اصل قُوِلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلبِ حرکتِ قاف قِوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلْنَ تا آخر بالتقائے ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجہول امر یکے شد اصل قُلْنَ معلوم قَوُلْنَ ست، واصل قُلْنَ مجہول قُوِلْنَ، واصل قُلْنَ امر أُقْوُلْنَ، **مستقبل مجہول**: يُقَالُ يُقَالاَنِ يُقَالُوْنَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقْوَلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکتِ واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبلِ وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنیں در دیگر الفاظ، ودر يُقَلْنَ الف بالتقائے ساکنین بیفتاد، **امر غائب مجہول**: لِيُقَلْ لِيُقَالاَ لِيُقَالُوْا تا آخر، **نہی غائب مجہول** لاَ يُقَلْ لاَ يُقَالاَ لاَ يُقَالُوْا تا آخر، **اسم فاعل** قَائِلٌ قَائِلاَنِ قَائِلُوْنَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چوں واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنیں کردند، والف را **حرکت کسرہ دادند**، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقائے ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وقتے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قُوْلاَ کہ موضوع بر حرکت بود اما چوں حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چوں تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قُوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قُوْلَنَّ محمول ست بر قُوْلاَ؛ لاشتراكهما في وجوب فتحة ما قبل لخفتهما. (نور محمد مدقق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسے گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوے کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعد از تحریکِ الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُوْلٌ مَقُوْلاَنِ مَقُوْلُوْنَ تا آخر، مَقُوْلٌ در اصل مَقْوُوْلٌ بود ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُوْلٌ شد، پیش بعضے واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُوْلٌ شد، وپیش بعضے واو زائدہ افتاد بر وزن مَفُعْلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعِلُ. البَیْعُ: فروختن وخریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعَا بَاعُوْا تا آخر، اصل بَاعَ بَیَعَ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، ودر بِعْنَ تا آخر چوں الف بالتقائے ساکنین بیفتاد فتحہ باء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند بر اں کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واو، مستقبل معلوم: یَبِیْعُ یَبِیْعَانِ یَبِیْعُوْنَ تا آخر، اصل یَبِیْعُ یَبْیِعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِیْعُ شد، ودر یَبِعْنَ وَتَبِعْنَ یاء بالتقائے ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بِعْ بِیْعَا بِیْعُوْا تا آخر، واعلال بر آں قیاس ست کہ در قُلْ گفتہ شد، بانون ثقیلہ: بِیْعَنَّ بِیْعَانِّ بِیْعُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: بِیْعَنْ بِیْعُنْ بِیْعِنْ، امر غائب: لِیَبِعْ لِیَبِیْعَا لِیَبِیْعُوْا تا آخر، با ثقیلہ گوئی: لِیَبِیْعَنَّ لِیَبِیْعَانِّ لِیَبِیْعُنَّ تا آخر، با خفیفہ: لِیَبِیْعَنْ لِیَبِیْعُنْ لِیَبِیْعِنْ، نہی: لاَ تَبِعْ تا آخر، نون ثقیلہ وخفیفہ بر اں قیاس کہ گذشت، ماضی مجہول: بِیْعَ بِیْعَا بِیْعُوْا تا آخر، بِیْعَ در اصل بُیِعَ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلبِ حرکت ما قبل بِیْعَ شد، ودر بِعْنَ صورت معلوم ومجہول،

البَیْعُ: صرف صغیر:

> بَاعَ یَبِیْعُ بَیْعًا فهُوَ بَائِعٌ وَبُوْیِعَ وَبِیْعَ یُبَاعُ بَیْعًا فَذَاكَ مَبِیْعٌ وَمُبَیَّعٌ لَمْ یَبِعْ لَمْ یُبَعْ لا یَبِیْعُ لاَ یُبَاعُ الأمر منه بِعْ لِتَبِعْ لِیَبِعْ لِیُبَعْ والنهي عنه لاَ تَبِعْ لاَ تُبَعْ لاَ یَبِعْ لاَ یُبَعْ الظرف منه مَبَاعٌ والآلة منه مِبْیَعٌ وَمِبْیَعَةٌ وَمِبْیَاعٌ والجمع منهما مَبَایِعُ وَمَبَایِیْعُ والتصغیر منهما مُبَیِّعٌ وَمُبَیِّعَةٌ أفعل التفضیل منه أَبْیَعُ والمؤنث منه بُوْعَی والجمع منهما أَبَایِعُ وَبُیَعٌ وَأُبَیِّعٌ وَبُیَیْعَی. اللهم اغفر لکاتبه ولمن سعی فیه ولوالدیهم أجمعین.

و امر یکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بِیْعَنَ واصل مجهول بُیِعْنَ، و اصل امر حاضر اِبْیِعْنَ بود مستقبل مجهول: یُبَاعُ یُبَاعَانِ یُبَاعُوْنَ تا آخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوْا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِفَ بود، واو متحرک ما قبل او مفتوح واو را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِفْنَ در اصل خَوِفْنَ بود کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلبِ حرکتِ ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، خِفْنَ شد، ودرین موضع بیان باب را رعایت کردند که در اصل فَعِلَ بود نه دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُوْنَ تا آخر، ماضی مجهول: خِیْفَ خِیْفَا خِیْفُوْا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفْ خَافَا خَافُوْا تا آخر، نون ثقیله وخفیفه بر قیاس گذشته، واجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، واسم مفعول مَبِیْعٌ که در اصل مَبْیُوْعٌ بود، ....

ودرین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِفْنَ واو حذف شد پس انسب آں بود که ضمه دادندے ما قبل او را نه کسره، مصنف رحمه الله جواب داد، وحاصلش اینکه: اگرچه مناسب بواو ضمه بود لیکن التباس می شد بمضموم العین ومعلوم نمی شد که از مکسور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب که بکسر عین ست مقدم داشته انداز رعایت واو، اگر کسے گوید: چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند که بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمه دلالت صریحی نداشت ازاں که احتمال بود که اصلی باشد، فافهم.

یُخَافُ مِنْهُ: درآوردن "منه" دریں جا ودر اسم مفعولش اشاره است بآنکه از لازم بے حرف جر مجهول ومفعول نیاید مقدر باشد خواه مظهر. خَفْ: در اصل اِخْوَفْ بود واو متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند واو را الف کردند اجتماع ساکنین شد در الف وفاء الف را حذف کردند، وهمزه را از جهت استغناء نیز حذف بردند.

واجوف ازین: اما طَالَ یَطُوْلُ پس نزد بعضے از نَصَرَ ست ونزد زمخشری از شَرُفَ آمده، وخلیل گوید: که مشترک ست در فَعُلَ بضم العین وفَعَلَ بفتح العین، ولهذا یجيء النعت طائل وطویل.

ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوْعٌ شد، بعدہ واو را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِیْعٌ شد بر وزن مَفِعْلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبُیْعٌ شد بر وزن مَفُعْلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِیْعٌ شد بر وزن مَفِعْلٌ، اسم فاعل از خَافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوْفٌ مِنْہ کہ در اصل مَخْوُوْفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُوْلٌ گفتہ شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعُلُ الدُّعَاءُ وَالدَّعْوَۃُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوَا	دَعَوْا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، واصل دَعَوْا دَعَوُوْا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقائے ساکنین افتاد دَعَوْا شد بر وزن فَعَوْا، واصل ....

ضمہ بر یاء: نزد اہل حجاز ایں تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبْیُوْعٌ است باثبات یاء وحذف واو واین قیاس مطرد است نزد ایشاں کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل تر ست، ومی گویند: مَقُوْلٌ، ویاء را سلامت دارند ومی گویند: مَبِیْعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا یَدْعُوْ دُعَاءً وَدَعْوَۃً فَھُوَ دَاعٍ وَدُوَیْعٍ وَدُعِيَ یُدْعٰی دُعَاءً وَدَعْوَۃً فَھُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدَیْعِيٌّ لَمْ یَدْعُ لَمْ یُدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِيَ لاَ یَدْعُوْ لاَ یُدْعٰی لَنْ یَّدْعُوَ لَنْ یُّدْعٰی الأمر منه اُدْعُ لِتُدْعَ لِیَدْعُ لِیُدْعَ والنهي عنه لاَ تَدْعُ لاَ تُدْعَ لاَ یَدْعُ لاَ یُدْعَ الظرف منه مَدْعًی والآلة منه مِدْعًی مِدْعَاۃٌ وَمِدْعَاءٌ والجمع منهما مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ والتصغیر منهما مُدَیْعٍ وَمُدَیْعِيٌّ أفعل التفضیل منه أَدْعٰی والمؤنث منه دُعْوٰی الجمع منهما أَدَاعٍ وَدُعًی والتصغیر منهما أُدَیْعٰی وَدُعَیْوٰی.

مبدل شد: اگر کسے گوید: چرا لام فعل را از جہت التقائے ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف.

دَعَتْ دعوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد. بر وزن فعَتْ والف در دَعَتَا افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیراکہ حرکتِ تاء اصلی نیست کہ در واحد ساکن بودہ است، دَعَوْنَ بر اصل خودست. بر وزن فعَلْنَ وہمچنیں باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوُ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ شد، وہمچنیں ست حالِ تَدْعُوْ أَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع مذکر اصلش يَدْعُوُوْنَ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد واو کہ لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، ويَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوِيْنَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ماقبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد. بر وزن تَفْعِيْنَ چوں حرف ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَّدْعُوَ لَنْ يَّدْعُوَا لَنْ يَّدْعُوْا تا آخر، ونونہائیکہ عوضِ رفع اند از ہفت لفظ ساقط شوند، بنصبے، ونون ضمیر بر حال خود باشد، واگر جازمہ در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ تَدْعُ لَمْ أَدْعُ لَمْ نَدْعُ، واو بجزمے افتاد، ونونہائیکہ عوضِ رفع اند نیز بیفتد، ونون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

اُدْعُ	اُدْعُوَا	اُدْعُوْا	اُدْعِيْ	اُدْعُوَا	اُدْعُوْنَ

لَنْ يَدْعُوْ: بدانکہ حرف "لَنْ" نزد جمہور نحات وسیبویہ بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل وکسائی کہ مرکب از "لا" و "إن" گویند، ونزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض کہ ایں حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، وازینجا است کہ باسین وسوف جمع نشوند، وہمچنیں ست باقی نواصب در اکثر، وآں پیوستہ بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسائی وفراء کہ فصل اں را بہ قسم وبہ معمول معمولش ہم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللهِ أُكْرِمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أُكْرِمَ، فافهم.

واو بوقفے افتاد و نونہائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بجزمے بانون ثقیلہ:
یعنی امر بانون ثقیلہ

اُدْعُوَنَّ	اُدْعُوَانِّ	اُدْعُنَّ	اُدْعِنَّ	اُدْعُوَانِّ	اُدْعُوْنَانِّ

بانون خفیفہ: اُدْعُوَنْ اُدْعُنْ اُدْعِنْ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوْا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعِوَ بود، بواو بسبب کسرہ ما قبل یا شد، واصل دُعُوْا دُعِوُوْا بود، واو متحرک ما قبل او مکسور آں واو را بیاء بدل کردند دُعِيُوْا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکتِ ما قبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوْا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعَيَانِ يُدْعَوْنَ تا آخر، يُدْعَى در اصل يُدْعَوُ بود، واو واقع شد در چہارم جا، حرکتِ ما قبل او مخالف بود، واو را بیاء بدل کردند يُدْعَي شد، باز یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود. بریں قیاس ست تُدْعَى و أُدْعَى وَنُدْعَى، ودر يُدْعَيَانِ وَتُدْعَيَانِ واو را بیاء بدل کردند، ودر يُدْعَوْنَ وَتُدْعَوْنَ وَتُدْعَيْنَ واو یاء شد و یاء الف، والف بالتقائے ساکنین بیفتاد، ودر يُدْعَيْنَ وَتُدْعَيْنَ جمع مؤنث واو را بیاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُوْنَ	دَاعِيَةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ

اُدْعِنَّ: در اصل اُدْعُوَنَّ بود واو را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجہت آنکہ چوں ضمہ دال بود بر واو حاجتش نماند حذف کردند، ہمچنیں یائے اُدْعِنَّ. بسبب کسرہ: ہر واو کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتد آنرا بیاء بدل کنند.

چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع واو برابع وتخالف حرکت ما قبل چرا واو را بیاء بدل می کنند؟ گویم: از بہر تخفیف چہ کلمہ باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: واو در مَدْعُوٌّ وَعَدُوٌّ در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل مختص ست نہ عام مر اسم وفعل را، کذا ذکر العلامۃ التفتازاني، اگر گوئی: واو در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چوں مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے توالی اعلالین لازم می آمد، ولہٰذا در طَوَی وقَوِيَ واو سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چرا واو را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعایۃ لکلا القانونین، یا آنکہ قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں بر می آمد چہ اگر بالف اوّلاً بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعِوٌ بود، واو در چہارم جا افتاد وما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، وضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، وچوں الف ولام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِيْ، ودر دَاعِيَانِ واو یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعِوُوْنَ بود، واو یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلبِ حرکتِ ما قبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فَاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَّانِ مَدْعُوُّوْنَ إلخ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوْوٌ بود، واو اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائیٔ از باب فَعَلَ يَفْعِلُ الرَّمْيُ: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمَى رَمَيَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِيَا رُمُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِيْ يَرْمِيَانِ يَرْمُوْنَ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ وجمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خود ست بر وزن تَفْعِلْنَ، وواحد در اصل تَرْمِيِيْنَ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعل ست بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنَ شد بر وزن تَفْعِيْنَ چوں ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَّرْمِيَ، وچوں

بالتقائے ساکنین: یعنی تنوین ویاء اگر کسے گوید: چرا تنوین را بالتقائے ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکن ست والعلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، وآں سہ چیز ست اضافت والف لام ونون تثنیہ وجمع، یا گویم: تنوین حرف صحیح ست ویاء حرف علت، وحرف علت لائق بحذف ست نہ حرف صحیح، ویا گویم: تنوین خفیف ست ویاء ثقیل وخفت مطلوب ست در کلام، وایضا اگر تنوین راحذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلۃ لازم می آمد، وترامی رسد کہ گوئی: واو در طرف بعد کسرہ افتاد آں واو را یاء کردند ویاء را بالتقائے ساکنین حذف کردند، داعٍ شد.

رَمَى: صرف صغیر:

رَمَى يَرْمِيْ رَمْيًا فَهُوَ رَامٍ وَرُوَيْمٍ وَرُمِيَ يُرْمَى رَمْيًا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَمُرَيْمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يُرْمَ مَا رَمَى مَا رُمِيَ لاَ يَرْمِيْ لاَ يُرْمَى لَنْ يَّرْمِيَ لَنْ يُّرْمَى الأمر منه اِرْمِ لِتُرْمَ لِيَرْمِ لِيُرْمَى والنهي عنه لاَ تَرْمِ لاَ تُرْمَ لاَ يَرْمِ لاَ يُرْمَ الظرف منه مَرْمًى والآلة منه مِرْمًى وَمِرْمَاةٌ وَمِرْمَاءٌ والتصغير منهما مُرَيْمًى وَمُرَيْمَاةٌ وَمُرَيْمِيٌّ والجمع منهما مَرَامٍ وَمَرَامِيٌّ أفعل التفضيل منه أَرْمَى والمؤنث منه رُمْيَا والجمع منهما أَرَامٍ وَرُمًّى والتصغير منهما أُرَيْمَى وَرُمَيَّا.

جازمہ درآید گوئی: لَمْ یَرْمِ یا بجزمے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اِرْمِ	اِرْمِیَا	اِرْمُوْا	اِرْمِيْ	اِرْمِيَا	اِرْمِيْنَ

بانون ثقیلہ اِرْمِیَنَّ تا آخر بانون خفیفہ اِرْمِیَنْ اِرْمُنْ اِرْمِنْ، مستقبل مجہول یُرْمَی یُرْمَیَانِ یُرْمَوْنَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامٍ	رَامِيَانِ	رَامُوْنَ	رَامِيَةٌ	رَامِيَتَانِ	رَامِيَاتٌ

اسم مفعول: مَرْمِيٌّ مَرْمِیَّانِ مَرْمِیُّوْنَ تا آخر، مَرْمِيٌّ در اصل مَرْمُوْيٌ بود بر وزن مَفْعُوْلٌ، واو و یاء دریک کلمہ جمع شدند، وسابق ساکن بود واو را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرْمِيٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الرَّضْيُ وَالرِّضْوَانُ: خشنود شدن وپسندیدن، ماضی معلوم: رَضِيَ رَضِیَا رَضُوْا تا آخر، اصل رَضِيَ رَضِوَ بود، واو بود در طرف وما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِيَ شد، و رَضُوْا در اصل رَضِوُوْا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوْا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوْا شد بر وزن فَعُوْا، ماضی مجہول: رُضِيَ رُضِیَا رُضُوْا بر قیاس رُمِيَ تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْضَی یَرْضَیَانِ یَرْضَوْنَ تا آخر واو را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ وجمع مخاطبات اینجا در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرْضَیْنَ واحد مؤنث تَرْضَیِیْنَ بر

رَضُوْا: صرف صغیر ازیں باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا ست. یَرْضَی: یَرْضَی در اصل یَرْضَوُ بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، وحرکتِ ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعدہ یافتند یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرْضَی شد ہمچو یَدْعَی.

تَرْضَیِیْنَ: در اصل تَرْضَوِیْنَ بود واو واقع شد در رابع، وحرکتِ ماقبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف و یائے ضمیر الف را حذف کردند تَرْضَیْنَ شد.

وزن تفعَلِينَ بود، وتَرْضَيْنَ جمع مؤنث بر وزن تفعَلْنَ بر اصل ست، **مستقبل مجهول**: يُرْضَى تا آخر، ناقص یائی نیز ازیں باب اَلْخَشْيَةُ: ترسیدن، **ماضی معلوم**: خَشِيَ خَشِيَا **خَشُوْا** تا آخر، **مستقبل معلوم**: يَخْشَى يَخْشَيَانِ **يَخْشَوْنَ** ہمچو يَرْضَى، ناقص واوی از باب فَعُلَ يَفْعُلُ اَلرِّخْوَةُ: سست شدن، **ماضی معلوم**: رَخُوَ رَخُوَا رَخُوْا، رَخُوْا در اصل **رَخُوُوْا** بود، ماضی مجہول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ **مستقبل معلوم**: يَرْخُوْ يَرْخُوَانِ يَرْخُوْنَ تا آخر، **مستقبل مجہول**: يُرْخَى ہمچو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ اَلرَّعْيُ وَالرِّعَايَةُ: چرانیدن ونگاہ داشتن، **ماضی معلوم**: رَعَى رَعَيَا رَعَوْا تا آخر، **مستقبل معروف**: يَرْعَى يَرْعَيَانِ يَرْعَوْنَ تا آخر، امر حاضر: **اِرْضَ** اِرْضَيَا اِرْضَوْا تا آخر، **بانون ثقیلہ**: اِرْضَيَنَّ اِرْضَيَانِّ **اِرْضَوُنَّ** اِرْضَيِنَّ اِرْضَيَانِّ اِرْضَيْنَانِّ **بانون خفیفہ**: اِرْضَيَنْ اِرْضَوُنْ اِرْضَيِنْ وہم بریں قیاس:

اِخْشَ	اِخْشَيَا	اِخْشَوْا	اِخْشَيْ	اِخْشَيَا	اِخْشَيْنَ
و اِرْعَ	اِرْعَيَا	اِرْعَوْا	اِرْعَيْ	اِرْعَيَا	اِرْعَيْنَ

خَشُوْا: در اصل خَشِيُوْا بود ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بماقبل دادند بعد سلبِ حرکتِ ماقبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوْا شد. معلوم: صرف صغیر ایں ابواب ناقص یائی ہمچو رَمَى يَرْمِيْ، وناقص واوی ہمچو دَعَا يَدْعُوْ است. (مولوی انور علی) يَخْشَوْنَ: در اصل يَخْشَيُوْنَ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میانِ الف وواو، الف راحذف کردند یخشون شد.

رَخُوُوْا: ضمہ بر واو دشوار داشتہ ساکن کردند وباجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُوْا شد. اِرْضَ: اِرْضَ در اصل اِرْضَوا بود، واو در رابع افتاد وحرکتِ ماقبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند ویاء رابجزمے ساقط کردند، اِرْضَ شد.

اِرْضَوُنَّ: در اصل اِرْضَوُوْنَّ بود، واو را بیاء بدل کردند، ویاء را بانفتاح ماقبل بالف والف را باجتماع ساکنین حذف نمودند اِرْضَوُنَّ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر ونون تاکید، واو راحرکت ضمہ دادند ازانکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ در یاء وایں ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، اِرْضَوُنَّ شد، وہمچنیں ست اِرْضَيِنَّ صیغہ واحد مؤنث.

امر از تَرْخُوْا:

اُرْخُ	اُرْخُوَا	اُرْخُوْا	اُرْخِيْ	اُرْخُوَا	اُرْخِيْنَ

ہمچو اُدْعُ، **اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاعٍ وَرَاخٍ** بر قیاس دَاعٍ ورَامٍ، **اسم مفعول: مَرْضِيٌّ** وَمَخْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بر قیاس مَرْمِيٌّ ومَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعِلَ يَفْعِلُ نیامده است.
ای حسب یحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، اول: از باب فَعَلَ يَفْعِلُ چوں: اَلْوِقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوْا إلخ بر قیاس رَمَى، **مستقبل معلوم: يَقِيْ يَقِيَانِ يَقُوْنَ تا آخر، يَقِيْ در اصل يَوْقِيُ**

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ ورَاخٍ ہمچو دَاعٍ در اصل رَاضِوٌ وَرَاخِوٌ وَدَاعِوٌ بود، واو در رابع افتاد، وحرکتِ ماقبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را باجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاخٍ وَدَاعٍ شد. وَخَاشٍ: یعنی خَاشٍ وَرَاعٍ ہمچو رَامٍ در اصل خَاشِيٌ وَرَاعِيٌ بود، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ، ساکن کردند، ویاء را باجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرْضِيٌّ: مَرْضِيٌّ در اصل مَرْضُوْوٌ بود، واو را، رعايةً للباب، بیاء بدل کردند، مَرْضُوْيٌ شد، بعدہ واو ویاء یکجا بہم آمدند، واول آنہا ساکن بود، واو را یاء کردند، ویاء را در یاء ادغام نمودند، وضمہ ضاد را بکسرہ بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرْضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعدہ مطردہ را ترک کردہ بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، وبراہ شذوذ رفتند؟ گویم: کہ چوں واو در جمیع تصاریف این باب مثل ماضی ومضارع ومعروف ومجہول واسم فاعل بیاء بدل کردہ بودند، سزاوار آن شد کہ در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، وفاضل برجندی گفتہ: کہ ہر ناقص واوی کہ بر وزن فَعِلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز ست کہ ادغام کنند، ومَرْضُوٌّ گویند: وجائز ست کہ بیاء بدل کنند ومَرْضِيٌّ گویند، واین افصح واشہر ست.

وَقَى: صرف صغیر:

> وَقَى يَقِي وِقَيًا فَهُوَ وَاقٍ وَأُوِيق ووُقِي يوقى وقيا فذاك موقي ومويقي لم يق لم يوق ما وقى ما وقي لا يقي لا يوقى لن يقي لن يوقى الأمر منه ق لتوق ليق ليوق والنهي عنه لا تق الظرف منه موق والآلة منه ميقى وميقاة وميقاء والجمع منهما مواق ومواقي والتصغير منهما مويق ومويقاة ومويقي أفعل التفضيل منه أوقى والمؤنث منه وقيا والجمع منهما أواق ووقي والتصغير منهما أويقى ووقيا.

وصرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچه در يَعِدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در يَرْمِيْ، پس حکم واو این حکمِ واو مثال ست، وحکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبہ گوئی: لَنْ يَّقِيَ إلخ، وباجازمہ گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَا لَمْ يَقُوْا تاآخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانِ وَاقُوْنَ تاآخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

قِ	قِيَا	قُوْا	قِيْ	قِيَا	قِيْنَ

بانون ثقیلہ:

قِيَنَّ	قِيَانِّ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانِّ	قِيْنَانِّ

بانون خفیفہ:

قِيَنْ	قُنْ	قِنْ

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الوَجْيُ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيَا وَجُوْا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجَى چوں يَرْضَى، امر حاضر: اِيْجَ اِيْجَيَا اِيْجَوْا تاآخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیلہ: اِيْجَيَنَّ بر قیاس اِرْضَيَنَّ، بانون خفیفہ: اِيْجَيَنْ اِيْجَوُنْ اِيْجَيِنْ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعِلُ الْوَلْيُ: نزدیک شدن، ....

قِ: "قِ" دراصل اِوْقِيْ بود واو را بموافقت مضارع حذف کردند، وآخر را بامر ساکن کردند، علامتِ سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، ہمزہ کہ بسبب تعذر ابتداء بساکن آوردہ بودند چوں آن تعذر بر طرف شد ہمزہ را حذف کردند "قِ" شد، وترا رسد کہ از تَقِيْ بنا کنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقفے ساقط نمائی "قِ" ماند.

قُوْا: از تَقُوْنَ بنا کردند تاعلامت مضارع را حذف کردند وآخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوْا شد. وَجُوْا: دراصل وَجِيُوْا بود ضمہ بر یاء دشوار داشتہ نقل کردہ ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل ویاء را باجتماع ساکنین حذف کردند وَجُوْا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَ وَلِيَا وَلُوْا چوں رَضِيَ، **مستقبل معلوم**: يَلِيْ يَلِيَانِ يَلُوْنَ چوں يَقِيْ.

لفیف مقرون از دو باب آید اول: **از باب فَعَلَ يَفْعِلُ چوں الطَّيُّ**: پیچیدن، **ماضی معلوم**: طَوٰى طَوَيَا طَوَوْا بر قیاس رَمٰی، **مستقبل معلوم**: يَطْوِيْ يَطْوِيَانِ يَطْوُوْنَ چوں يَرْمِيْ، **امر حاضر**: اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوْا چوں اِرْمِ اِرْمِيَا اِرْمُوْا، **اسم فاعل**: طَاوٍ طَاوِيَانِ إلخ چوں رَامٍ، **اسم مفعول**: مَطْوِيٌّ مَطْوِيَّانِ مَطْوِيُّوْنَ تا آخر.

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ چوں الطَّيُّ: گرسنہ شدن، **ماضی معلوم**: طَوِيَ طَوِيَا طَوُوْا تا آخر، **مستقبل معلوم**: يَطْوَى يَطْوَيَانِ يَطْوُوْنَ تا آخر، **امر حاضر**: اِطْوَ چوں اِرْضَ، **اسم فاعل**: طَاوٍ چوں رَاضٍ، **اسم مفعول**: مَطْوِيٌّ تا آخر. **مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الأَمْرُ**: فرمودن، **ماضی**: أَمَرَ أَمَرَا أَمَرُوْا تا آخر، **مستقبل**: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُوْنَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، **امر حاضر**: أُوْمُرْ أُوْمُرَا أُوْمُرُوْا تا آخر، اصل أُوْمُرْ أُءْمُرْ بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطَّيُّ: طَيٌّ دراصل طَوْيٌ بود واو ویا دریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود واو را یاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيٌّ شد.

طَوٰى: دراصل طَوَيَ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طوی شد، ودر واو کہ عین کلمہ است این تعلیل نکردند ازانکہ اجتماع تعلیلین دریک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد.

طَوِيَ: صرف صغیر:

طَوٰى يَطْوِيْ طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطُوِيَ يُطْوٰى طَيًّا فذاكَ مَطْوِيٌّ وَمُطَيٌّ مَا طَوٰى مَا طُوِيَ لَمْ يَطْوِ لَمْ يُطْوَ لاَ يَطْوِيْ لاَ يُطْوٰى لَن يَّطْوِيَ لَن يُّطْوٰى الأمر منه اِطْوِ لِتُطْوَ لِيَطْوِ لِيُطْوَ والنهي عنه لاَ تَطْوِ لاَ تُطْوَ لاَ يَطْوِ لاَ يُطْوَ الظرف منه مَطْوًى وَمِطْوَاءَ والتصغير منهما مُطَيٌّ وَمُطَيَّةٌ والجمع منهما مَطَاوٍ وَمَطَاوِيُّ أفعل التفضيل منه أَطْوٰى والمؤنث منه طُيَا التصغير منهما أُطَيُّ وطِيَّا والجمع منهما أَطَاوٍ وَطُوًى.

مستقبل معلوم: ودر بعض نسخ بجائے ایں تصریف قوي يقوى یافتہ می شود فرق این قدرست کہ طوي يطوي ناقص یائی ورضي يرضى ناقص واوی بقاعدہ رضي يرضى واوش یاء شد. **صحیح**: مراد بصحیح دریخا مہموزست فقط بے قران حرف علت.

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر أَدَبَ يَأْدِبُ گوئی: إِيْدِبْ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: آمَنَ در اصل أَأْمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکتِ ما قبل الف شد.

مہموز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَأَرَ يَزْئِرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہموز اللام صحیح القَرْءُ: خواندن قَرَأَ يَقْرَءُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ. مہموز اللام واجوف یائی الْمَجِيْءُ: آمدن جَاءَ يَجِيْءُ مَجِيْئًا فَهُوَ جَاءٍ وَجِيْءَ يُجَاءُ مَجِيْئًا فَهُوَ مَجِيْءٌ الأمر جِئْ والنهي لاَ تَجِيْءْ.

مہموز الفاء وناقص الأَتْيُ والإِتْيَانُ: آمدن أَتَى يَأْتِيْ چوں: رَمَى يَرْمِيْ، ودر امر گوئی: إِيْتِ ہمزہ یاء شد. مہموز العین ومثال الْوَأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَ يَئِدُ چوں: وَعَدَ يَعِدُ.

مہموز العین ولفیف مقرون الْوَأْيُ: وعدہ کردن وَأَى يَئِيْ چوں: وَقَى يَقِيْ. مہموز الفاء ولفیف مقرون الأُوِيْ: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِيْ چوں: طَوَى يَطْوِيْ.

مہموز الفاء ومضاعف الإِمَامَةُ پیشوائی کردن أَمَّ يَؤُمُّ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہموز ہر باب بر قیاس آن باب بود.

جَاءٍ: جاءٍ در اصل جَاءِيٌ بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را بہمزہ بدل کردند جَاءِءٌ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے ازانہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَاءِيٌ شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد درمیان یاء وتنوین، یاء را حذف کردند جَاءٍ شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل جَاءٍ جَايِءٌ بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جَاءِيٌ شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقائے ساکنین حذف نمودند.

مَجِيْءٌ: مَجِيْءٌ در اصل مَجْيُوْءٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد درمیان یاء وواو، واو را برمذہبے حذف کردند وبرمذہبے یاء مَجِيْءٌ شد بر قیاس مَبِيْعٌ. الأُوِيْ: بضم اول وکسر ثانی.

المضاعف: اَلْمَدُّ: کشیدن، ماضی معلوم: مَدَّ مَدَّا مَدُّوْا تا آخر، مَدَّ در اصل مَدَدَ بود، چوں اجتماع دو حرف از یک جنس ثقیل بود، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند، مَدَّ شد و در مَدَدْنَ تا آخر چوں دال دوم ساکن لازم بود، ادغام ممکن نشد ازین جهت بر حال خود ماند، مستقبل معلوم: یَمُدُّ یَمُدَّانِ یَمُدُّوْنَ تا آخر، یَمُدُّ در اصل یَمْدُدُ بود، حرکت دال اول را نقل کرده بما قبل دادند، اول را در دوم ادغام کردند یَمُدُّ شد، و در یَمْدُدْنَ ادغام ممکن نبود، چنانکه در مَدَدْنَ، ماضی مجهول: مُدَّ مُدَّا مُدُّوْا تا آخر، مستقبل مجهول: یُمَدُّ یُمَدَّانِ یُمَدُّوْنَ تا آخر، امر حاضر در مفرد مذکر چهار وجه جائز ست، مُدَّ مُدُّ مُدِّ اُمْدُدْ، و در باقی الفاظ یک وجه مُدَّا مُدُّوْا مُدِّيْ اُمْدُدْنَ و در مفرد امر غائب خواه مذکر خواه مؤنث نیز چهار وجه ست، لِیَمُدَ لِیَمُدُّ لِیَمُدِّ لِیَمْدُدْ، و برین قیاس ست حال نهی لاَ تَمُدَّ لاَ تَمُدُّ لاَ تَمُدِّ لاَ تَمْدُدْ، و حال جحد نیز لَمْ یَمُدَّ لَمْ یَمُدُّ لَمْ یَمُدِّ لَمْ یَمْدُدْ، و مضاعف ....

المد: صرف صغیر:

مَدَّ يَمُدُّ مَدًّا فَهُوَ مَادٌّ وَمُوَيْدِدٌ وَمُدَّ يُمَدُّ مَدًّا فَذَاكَ مَمْدُوْدٌ وَمُمَيْدِيْدٌ مَا مَدَّ مَا مُدَّ لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدُّ لَمْ يَمُدِّ لَمْ يَمْدُدْ لَمْ يُمَدَّ لم يُمَدُّ لَمْ يُمَدِّ لَمْ يُمْدَدْ لاَ يَمُدُّ لاَ يُمَدُّ لَن يَّمُدَّ لَن يُّمَدَّ الأمر منه مُدَّ مُدُّ مُدِّ اُمْدُدْ لِتَمُدَّ لِتُمَدَّ لِتَمُدِّ لِتُمْدَدْ لِيَمُدَّ لِيَمُدُّ لِيُمَدِّ لِيَمْدُدْ لِيُمَدَّ لِيُمَدِّ لِيُمْدَدْ والنهي عنه لاَ تَمُدَّ لاَ تَمُدُّ لاَ تَمُدِّ لاَتَمْدُدْ لاَ تُمَدَّ لاَ تُمَدُّ لاَ تُمَدِّ لاَ تُمْدَدْ لاَ يَمُدَّ لاَ يَمُدُّ لاَ يَمُدِّ لاَ يَمْدُدْ لاَ يُمَدَّ لاَ يُمَدُّ لاَ يَمْدُدْ الظرف منه مَمَدٌّ والآلة منه مِمَدٌّ وَمِمَدَّةٌ وَمِمْدَاةٌ والتصغير منهما مُمَيِّدٌ وَمُمَيَّدَةٌ وَمُمَيْدِيْدٌ والجمع منهما مَمَادٌّ وَمَمَادِيْدُ أفعل التفضيل منه أَمَدُّ والمؤنث منه مُدَّى والتصغير منهما أُمَيِّدُ وَمُدَيْدَى والجمع أَمَادُّ وَمُدٌّ.

اول را ساکن: برائے آنکه از شرائط ادغام است که ثانی متحرک باشد، واگر ساکن بود و سکونش عارضی بوده باشد، واگر سکونش لازم بود ادغام ممتنع شود. (مولوی انور علی)

مد: مُدَّ در اصل اُمْدُدْ بود، دو حرف یک جنس دریکجا بهم آمدند وما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت اولی نقل کرده بما قبل دادند، همزه را از جهت استغناء حذف کردند، وچوں سکون ثانی عارضی بود ثانی را حرکت فتحه دادند از انکه اخف الحرکات ست مُدَّ شد وترا رسد که ضمه دهی برائے مناسبت عین، و مُدُّ خوانی، و نیز میرسد که فک ادغام کنی و اُمْدُدْ خوانی. (مولوی انور علی)

از سہ باب اصول آمدہ است، اول فَعَلَ یَفعُلُ، چنانکہ گذشت، دوم فَعِلَ یَفعَلُ چوں: بَرَّ یَبَرُّ بَرًّا فَهُوَ بَارٌّ الأمر بَرَّ بَرِّ اِبْرِرْ.

سوم فَعَلَ یَفْعِلُ چوں: فَرَّ یَفِرُّ، ودر امر واخوات وے ازیں دو باب سہ وجہ جائز ست؛ زیراکہ ضمہ از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیلہ: مُدَّنَّ مُدَّانِّ مُدُّنَّ مُدِّنَّ مُدَّنَّ مُدَّانِّ اُمْدُدْنَانِّ، بانون خفیفہ مُدَّنْ مُدُّنْ مُدِّنْ، اسم فاعل مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّوْنَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ، اسم مفعول مَمْدُوْدٌ مَمْدُوْدَانِ مَمْدُوْدُوْنَ تاآخر.

فصل

بدانکہ مصدر میمی واسم مکان وزمان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید چوں: مَشْرَبٌ یعنی آشامیدن، وزمان آشامیدن ومکان آشامیدن، واز یَفْعُلُ نیز ہمچنیں آید چوں: مَقْتَلٌ ودر چند کلمہ اسم زمان ومکان بر وزن مَفْعِلٌ ست چوں: مَطْلِعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرِزٌ، ودریں جا ہمہ فتح جائز بود، واز یَفْعِلُ مصدر میمی مَفْعَلٌ آید، واسم زمان ومکان مَفْعِلٌ آید چوں: مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ، واز ناقص ولفیف مطلقا ہمہ مَفْعَلٌ آید، واز مثال مطلقا ہمہ مَفْعِلٌ چوں مَوْعِدٌ، وہر چہ نہ چنیں بود او شاذ باشد.

فتح جائز بود: ومَنْخِرٌ ومَوْفِقٌ ومَسْكِنٌ نیز ازان ست کہ فتح وکسرہ ہر دو جائز است ومصنف رحمہ اللہ ذکر آن نکردہ. **مطلقا:** یعنی خواہ از یَفْعِلُ بکسر العین باشد یانہ، وخواہ لفیف مقرون باشد یامفروق. (مولوی انور علی)

واز مثال: شعر:

ظرف یَفْعِلُ مَفْعِلُ است الاز ناقص اي کمال　　　غیر یَفْعِلُ مَفْعَلُ آید دائما الا مثال

شاذ باشد: چوں مَظِنَّة بکسر ظای معجمہ از نَصَرَ واما مَحْبَرَةٌ بفتح باء وضم آن صیغہ ظرف بمعنی دوات. ومَقْبَرَةٌ بحرکاتِ ثلاثہ باء، ومَشْرِقٌ مثلثہ از قبیل اسم ظرف نیستند اگرچہ معنی ظرفیت دراں یافتہ می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکہ مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مِخْيَطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وفُعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أُكْلَةٌ، وفُعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وقُلَامَةٌ وقُرَاضَةٌ.

بدانکہ از مزید ثلاثی ورباعی مجرد ومزید فیہ مصدر میمی واسم مکان واسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ ومُدَحْرَجٌ ومُتَدَحْرَجٌ.

فصل

بدانکہ فَعَلَ يَفْعَلُ مشروط ست بآنکہ عین فعل او یا لام فعل او حرفے از حروف حلق باشد، وآن شش حرف ست: ہمزہ وہاء وحا وخاء وعین وغین، ....

مرت بود: بنائے مرت ونوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء درآخر مصدرش نباشد برفَعْلَةٌ بالفتح، وفِعْلَةٌ بالکسر باشد، واگر تاء درآخرش بود ہمچو: نِشْدَةٌ ورَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، واز غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَحْرَجَةٌ واِسْتِقَامَةٌ، واگر تاء درآخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کردہ شود، چوں اِنْطِلَاقَةٌ وتَدَحْرُجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکہ این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں ایں ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہٰذا بالکلیہ آنہارا ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح عین ماضی ومضارع کہ اکثر براذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ ازیک جانب ست بجانب دیگر اشتباہ می شود لہٰذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بآنکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بناید پس معلوم شد کہ ہرگاہ ماضی ومضارع را بجہت فتح عین اینہا خفتے عارض خواہد شد ناگزیر ست درانہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکہ جائیکہ حرف حلق خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، فلهذا أَبَى يَأْبَى راشاذ گفتند؛ لخلوه عن حروف الحلق مع فتح العينين ودَخَلَ يَدْخُلُ راازآنکہ ضرور نیست کہ ہرجاکہ حرف حلق بود لامحالہ درآنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکہ ہرجاکہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیراکہ جائز ست کہ وضو برائے طواف وتلاوت قرآن شریف وامثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

ودر مثال ازین باب چوں: وَضَعَ یَضَعُ، واو در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیراکہ در اصل یَوْضِعُ بودہ است چنانکہ در یَعِدُ بعدہ کسرہ ضاد را بفتحہ بدل کردند بجہت موافقت حرف حلق. بخلاف وَجِلَ یَوْجَلُ کہ واو باقی ماند. بر حالِ خود.

باب إفعال صحیح ماضی: أَکْرَمَ أَکْرَمَا أَکْرَمُوْا تا آخر، مستقبل: یُکْرِمُ یُکْرِمَانِ یُکْرِمُوْنَ تا آخر، اصل یُکْرِمُ یُأَکْرِمُ بودہ است چوں در أُکْرِمُ کہ در اصل أُأَکْرِمُ بود، دو ہمزہ جمع شدند یکے را از جہت گرانی انداختند، ودر باقی الفاظ نیز افتاد جہت موافقت أُکْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، وگویند أَکْرِمْ أَکْرِمَا أَکْرِمُوْا تا آخر، واین ہمزہ قطعی ست چوں بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چوں: فَأَکْرِمْ وثُمَّ أَکْرِمْ ونون ثقیلہ وخفیفہ بران قیاس کہ دانستہ شد، اسم فاعل: مُکْرِمٌ مُکْرِمَانِ مُکْرِمُوْنَ تا آخر، اسم مفعول:

ودر مثال: جواب سوال ست اگر کسے گوید ہر گاہ فَتَحَ یَفْتَحُ بفتح عین باشد واو از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدہم: کہ یضع را در استعمال بحذف واو یافتہ اند وحذف واو نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعدہ صرفیہ فرض کردہ اند کہ اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف واو کسرہ را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچہ تقدیر عدل در عُمَرُ برائے وقایت قانون نحو کردہ اند، ولازم نیست کہ ایں مراعات در ہر جا مرعی دارند، وامثال یعد نیز مفتوح العین نمایند از انکہ مقام ہر یک جداگانہ است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، وجائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند ع:

ہر سخن وقتی وہر نکتہ مقامے دارد (مولوی انور علی)

یُأَکْرِمُ: بدلیل آنکہ مضارع حاصل می شود بزیادت یکے از حروف أتین بر ماضی وے وچوں ماضی أَکْرَمَ باثبات ہمزہ قطعی بود لاجرم در مضارع ثابت خواہد بود. بخلاف ہمزات وصل چوں: یَفْتَعِلُ ویَسْتَفْعِلُ کہ خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أُکْرِمُ: اگر گوئی: کہ قاعدہ مطردہ است کہ ہر جا دو ہمزہ جمع آیند ویکے از آنہا مضموم باشد ثانی را بواو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعدہ اعراض کردہ بسوئے حذف کہ نادر الوقوع ست رفتند وہمزہ ثانی را بواو بدل نہ نمودند؟ جواب: عرب را مہما امکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچہ از جمع تکسیر خماسی، وترخیم ہوید است، وہر چند کہ خفت زائد شود لا محالہ اولی خواہد بود، فلہذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُوْنَ تا آخر، **غالب در باب إفعال تعديه فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:** أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، وشايد كه بمعنی دخول در وقت باشد چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، وگاه باشد كه بمعنی رسيدن بهنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، وبمعنی كثرت آيد چوں: **أَثْمَرَ النَّخْلُ**، وبمعنی يافتن چيزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدتُّ زَيْدًا أَيْ وَجْدتُّهُ مَحْمُوْدًا، وبمعنی سلب نيز بيايد چوں: أَشْكَيْتُهُ مثال واوی، الإِيْعَادُ: بيم كردن در اصل إِوْعَادٌ بود واو ساكن را برائے كسره ما قبل بياء بدل كردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا أَوْعَدُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوْعِدُ يُوْعِدَانِ يُوْعِدُوْنَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوْا إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال يائی الإِيْسَارُ: توانگر شدن، ماضی معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوْا تا آخر، مستقبل معلوم: **يُوْسِرُ** يُوْسِرَانِ يُوْسِرُوْنَ تا آخر، ماضی مجهول: أُوْسِرَ أُوْسِرَا أُوْسِرُوْا إلخ مستقبل مجهول يُوْسَرُ يُوْسَرَانِ يُوْسَرُوْنَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرْ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوْا	أَيْسِرِيْ	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ

امر حاضر بانون ثقيله:

أَيْسِرَنَّ	**أَيْسِرَانِّ**	أَيْسِرُنَّ	أَيْسِرِنَّ	أَيْسِرَانِّ	أَيْسِرْنَانِّ

غالب در باب إفعال: يعنی استعمال اين باب برائے تعديه اكثری است بنسبت خواص ديگر، وبيانش می آيد يا به نسبت لزوم كه نيز از خواص اين باب ست چوں: كَبَبْتُهُ فَأَكَبَّ ای بر روافگندم اور اپس بر روافتاد.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: ودر بعضے نسخ أَثْمَرَ الرَّجُلُ وهو يحتمل بالتاء الفوقانية، ای خرما بسيار شدند پيش مرد، وبالمثلثة يعنی صاحب فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) **يُوْسِرُ:** يوسر در اصل يُيْسِرُ بود، ياء ساكن ما قبلش مضموم ياء را بواو بدل كردند وهمچنيں در أُوْسِرَ ماضی مجهول، مُوْسَرٌ صيغه اسم فاعل واسم مفعول. **أَيْسِرَانِّ:** اگر گوئی: كه در أَيْسِرَانِّ وامثال آن الف بسبب اجتماع ساكنين چرا نيفتاد؟ گويم: جائيكه ساكن اول حرف مده يالين بود، ودوم مدغم باشد آنرا اجتماع ساكنين علی حده می گويند، واين نزد عرب جائز ست، چنانچه در دَابَّةٌ وَخُوَيْصَةٌ، فافهم.

بانون خفیفہ:

أَيْسِرَنْ	أَيْسِرُنْ	أَيْسِرِنْ

امر غائب: لِيُوْسِرْ لِيُوْسِرَا لِيُوْسِرُوْا تا آخر، نہی غائب: لاَ يُوْسِرْ لاَ يُوْسِرَا لاَ يُوْسِرُوْا تا آخر، اسم فاعل: مُوْسِرٌ مُوْسِرَانِ مُوْسِرُوْنَ تا آخر، اسم مفعول: مُوْسَرٌ مُوْسَرَانِ مُوْسَرُوْنَ تا آخر،

اجوف واوی الإِقَامَةُ: بپای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوْا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقْوَمَ بود، واو متحرك ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واو را نقل کرده بما قبل دادند، واو در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واو را بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقائے ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيْمُ يُقِيْمَانِ يُقِيْمُوْنَ تُقِيْمُ تُقِيْمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيْمُ در اصل يُقْوِمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، وبرائے کسرہ واو بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ و تُقِمْنَ یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، ماضی مجہول: أُقِيْمَ أُقِيْمَا أُقِيْمُوْا تا آخر.

مستقبل مجہول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُوْنَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِيْمَا أَقِيْمُوْا، نون ثقیلہ: أَقِيْمَنَّ أَقِيْمَانِّ أَقِيْمُنَّ أَقِيْمِنَّ أَقِيْمَانِّ أَقِمْنَانِّ، نون خفیفہ: أَقِيْمَنْ أَقِيْمُنْ أَقِيْمِنْ، اسم فاعل: مُقِيْمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيْمٌ مُقْوِمٌ بود بر قیاس يُقِيْمُ، اصل مُقَامٌ مُقْوَمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واو را بالف قلب کردند، ودر يُقَمْنَ وتُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لاَ تُقِمْ، جحد: لَمْ يُقِمْ، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، نفی: لاَ يُقِيْمُ، استفہام: هَلْ تُقِيْمُ، إِقَامَةً در اصل إِقْوَامًا بود بر وزن إِفْعَالاً، فتحہ واو را بما قبل دادند، واو الف شد، وبیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند ....

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقْوِمْ بود واو مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکتِ واو نقل کردہ بما قبل دادند، واو را از جہت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و میم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةً شد، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن وپرانیدن، أَطَارَ یُطِیْرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِیْرٌ، اسم مفعول: مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نہی: لاَ تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَی یُرْضِيْ إِرْضَاءً اَلْمُرْضِيْ الْمُرْضَی، امر: اَرْضِ نہی: لاَ تُرْضِ نون ثقیله : أَرْضِیَنَّ تا آخر، إِرْضَاءٌ در اصل إِرْضَاوٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به ہمزه، وہمچنیں ست حال واو و یاء که بعد الف زائده باشد چوں کِسَاءٌ ورِدَاءٌ که در اصل کِسَاوٌ ورِدَايٌ بود، لفیف مفروق، الإِیْجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَی یُوْجِيْ إِیْجَاءً فَهُوَ مُوْجٍ، امر: أَوْجِ، نہی: لاَ تُوْجِ، لفیف مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَی یُهْوِيْ إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وأُهْوِيَ یُهْوَی إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوًی، امر: أَهْوِ، نہی: لاَ تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ یُحِبُّ إِحْبَابًا الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبِّ أَحْبِبْ، نہی: لاَ تُحِبَّ لاَ تُحِبِّ لاَ تُحْبِبْ، مہموز

إِقَامَةً شد: [در وقتِ اضافت حذف کنند چوں ﴿وَإِقَامَ الصَّلَاةِ﴾ (الأنبیاء:۷۳)] واز مصادر وافعال این باب که واو ویاء دران بر اصل ماند، اینست، الإِحْوَاجُ: نیاز مند کردن وگشتن ،الإِهْوَاجُ: سبکبار یافتن کسے را وابله یافتن، الإِرْوَاحُ: بگردیدن آب وگنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، اَلإِرْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مهتر زادن وسیاه زادن، الإِحْوَادُ: بجائے مہمله نیک براندن، الإِعْوَارُ: برہنه شدن ویک چشم زدن، الإِعْوَازُ: درویش شدن وکردن، الإِحْوَاشُ: صید برا نگیختن بر صیاد تا بگیرد، الإِحْوَاسُ: برگ نیاوردن حرما، الإِعْوَاصُ: کار بر خصم دشوار فرا گرفتن وہمچنیں: إِرْوَاضٌ وإِشْوَاكٌ وإِلْوَاكٌ وإِحْوَالٌ وإِخْوَالٌ وإِطْوَالٌ وإِعْوَالٌ وإِقْوَالٌ وإِعْوَاءٌ از واوی، واما از یائی الإِطْیَابُ: چیزے حلال وپاک آوردن، الإِهْیَاجُ: برانگیختن، الإِکْیَاسُ: زیرک زادن، الإِغْیَامُ الإِعْیَالُ الإِخْیَالُ والإِدْیَالُ الإِخْیَارُ الإِزْیَانُ الإِعْیَانُ الإِلْیَانُ، ومعنی آنہا در لغت معلوم می شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَی: در اصل أَرْضَوَ بود واو بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد واو را یاء کردند ویاء را بانفتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضِ: در اصل أَرْضِوْ بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضِ شد.

کِسَاوٌ: ومثال ناقص یائی مصنف ؒ ذکر نکرده از انست، اَلإِغْنَاءُ: توانگر کردن، اَلإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَی یُفْنِيْ إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِیْمَانُ: گرویدن آمَنَ یُؤْمِنُ إِیْمَانًا، دو ہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُوْمِنَ بواو، چنانکہ در ماتقدم معلوم شد، ودر یُؤْمِنُ ومُؤْمِنٌ قلب ہمزہ بواو جائز ست نہ واجب.

واجب: آنکہ مصنف ﷫ ذکر نکردہ مہموز الفاء واجوف چوں: الإِیَادَةُ: نیرومند گردانیدن مہموز الفاء، وناقص چوں: الإِیْدَاءُ: آزردن کسے را مہموز العین چوں: الإِسْئَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہموز العین ومثال چوں: الإِیْئَازُ: بخشم آوزدن، الإِیْئَاسُ: نومید کردن مہموز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن، مہموز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہموز اللام ومثال چوں: الإِیْمَاءُ: اشارہ کردن، مہموز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمانِ بد بردن بکسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن وکردن، مہموز الفاء ولفیف مقرون چوں: الإِیْوَاءُ: بہ آبادے بردن کسے را، واللہ اعلم. (مولوی انور علی)

تبصرہ ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مہموز العین وناقص یائی الإِرْءاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن اصل الإِرْءاءُ الإِرْءَايُ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائدہ ہمزہ شد، واصل الإِرَاءَةُ اَلْإِرَأَيُ بود، یاء بقاعدہ مذکور ہمزہ شد، وحرکتِ ہمزہ متحرکہ کہ بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست نقل کردہ بماقبل دادند، وہمزہ را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیفگندند، وعوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاءَة شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرَيَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَتَا أَرَيْنَ إلخ اصل أَرَى أَرْأَيَ بود، حرکتِ ہمزہ متحرکہ واقعہ بعد ساکن بسکون غیر لازم بماقبل دادند، وہمزہ را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیفگندند، ویائے لام کلمہ بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گشت، ودر جمع مذکر وغائبہ الف باجتماع ساکنین حقیقۃ، ودر تثنیہ غائبہ بفراہم آمدن، دو ساکن تقدیری بیفتاد، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس مثنی بواحد، ودر باقی صیغہا بعدم علت قلب یاء الف نگردید.

مضارع معروف: يُرِيْ يُرِيَانِ يُرُوْنَ تُرِيْ تُرِيَانِ يُرِيْنَ إلخ اصل يُرِيْ يُرْإِيُ بر وزن يُكْرِمُ بود، حرکت ہمزہ متحرک کہ بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع ست بماقبل دادند، وہمزہ را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، وضمہ کہ حرکت ثقیل ست از یاء کہ حرف علت ضعیف ست بجہت ثقل حذف ساختند، وہمچنیں در تُرِيْ أُرِيْ نُرِيْ، ودر جمع مذکر ومخاطبہ یاء بعد نقل حرکتش بماقبل بفراہم آمدن، دو ساکن بیفتاد، ودر باقی صیغہا سوائے حذف ہمزہ بقانون مذکور بوجہ عدم علت تغیری نشد.

ماضی مجہول: أُرِيَ أُرِيَا أُرُوْا أُرِيَتْ أُرِيَتَا أُرِيْنَ تا آخر، أُرِيَ در اصل أُرْإِيَ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، وہمچنیں در تمامی صیغہا، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بماقبل بعد سلبِ حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجہول: یُرَی یُرَیَانِ یُرَوْنَ تُرَی تُرَیَانِ یُرَیْنَ إلخ، یُرَی در اصل یُرْأَيُ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، وہمچنیں در تُرَی أُرَی نُرَی، واز جمع مذکر ومخاطبہ الف باجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، ودر چار تثنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنْ براں، ودر باقی صیغہا بعدم علت اعلال یا الف نگردید.

نفی بلم معروف ومجہول: لَمْ یُرِ لَمْ یُرِیَا لَمْ یُرُوْا إلخ بکسر را معروف وبفتح آن مجہول، یاء مکسور از معروف والف از مجہول بسبب لم افتاد، وتخفیف ہمزہ واعلال صیغہا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِیَا أَرُوْا أَرِيْ أَرِیَا أَرِیْنَ، أَرِ در اصل أَرْإِيْ بر وزن أَکْرِمْ بود، ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، وہمچنیں در سائر صیغہا ویاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، واز جمع مذکر ومخاطبہ بعد نقل حرکتش بماقبل بعد سلب حرکت آن باجتماع ساکنین محذوف گشت، ودر تثنیہ ومخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِتُرَ لِتُرَیَا لِتُرَوْا لِتُرَيْ، لِتُرَ در اصل لِتُرْأَيَ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، والف مبدلہ از یاء بسبب وقف واز جمع ومخاطبہ باجتماع ساکنین، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِیَنَّ أَرِیَانِّ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرِیْنَانِّ، در أَرِیَنَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آورند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوْا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيْ بنا نمودند، چوں نون ثقیلہ درآمد دوساکن بہم آمدند واورا بسبب استغناء از ضمہ ویاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، وبسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، ودر تثنیہ وجمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ: لِتُرَيَنَّ لِتُرَيَانِّ لِتُرَوُنَّ لِتُرَيِنَّ لِتُرَيْنَانِّ، در لِتُرَيَنَّ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چوں ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہٰذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، ولِتُرَوُنَّ بضم واو جمع مذکر راازلِتُرَوْا ولِتُرَيِنَّ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ راازلِتُرَیْ بنانمودند، چوں نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، ودر ثانی کسرہ، قانون: ہرگاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگرمدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجہت دلالت ضمہ وکسرہ آن واو ویاء را باجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْجَيْشَ وَقُوْلِي الْحَقَّ، کہ واو ویاء را باجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، واگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او مید ہند چنانکہ دراخْشَوُا اللهَ وَارْضَيِ الرَّسُوْلَ، واو راضمہ ویاء راکسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرِيَنْ أَرُنْ أَرِنْ أيضا أَرِيَا أَرُوْا أرِيْ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، ودر جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: ودیگر اقسام امر و نہی بتمامہ بانون وبے نون را بر ہمیں مذکورات قیاس باید کرد، واستخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانِ مُرُوْنَ مُرِيَةٍ مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٌ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرْإِيٌ بر وزن مُكْرِمٌ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، وچوں ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء باجتماع ساکنین ساقط گردی، ودر مُرُوْنَ جمع مذکر کہ در اصل مُرْإِيُوْنَ بر وزن مُكْرِمُوْنَ بود چوں ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقائے ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرًى مُرَيَانِ مُرُوْنَ مُرَأَةٌ مُرَيَتَانِ مُرَيَاتٌ، ہمزہ در تمامی این صیغہا بقانون مذکور بیفتاد، ویاء در واحد مذکر وجمع الف شد، والف باجتماع ساکنین ساقط گردید، ودر واحد مؤنث یاء الف شد والف سالم ماند در تثنیہ مذکر وجمع مؤنث بسبب التباس اینہا بواحد خودہا، ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تُرَيَانِ تثنیہ مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مہموز فاء ولفیف مقرون: الإِيْوَاءُ: پناہ وجایٔ دادن کہ در اصل الإِءْوَايُ بود، دو ہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، ویائے واقعہ بعد الف زائدہ ہمزہ شد.

ماضی معلوم: آوَى آوَيَا آوَوْا آوَتْ آوَتَا آوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل أَءْوَيَ بود، دو ہمزہ جمع شدند اول مفتوح وثانی ساکن، ثانی بالف وجوبا منقلب شد، وہمچنیں در باقی کلمات، ویاء بتحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، واز جمع مذکر وواحد وتثنیہ مؤنث الف باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس مثنی بواحد، ودر باقی صیغہا بہ نہ یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: يُوْوِيْ يُوْوِيَانِ يُوْوُوْنَ تُوْوِيْ تُوْوِيَانِ يُوْوِيْنَ إلخ، يُوْوِيْ در اصل يُؤْوِيُ بہمزہ فاء کلمہ بود ہمزہ منفردہ ساکنہ واقعہ بعد مضموم جوازا واو شد، وہمچنیں در سائر اخواتش وضمہ یاء را بجہت ثقل ساقط کردند، واز جمع مذکر ضمہ، واز مخاطبہ کسرہ از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، ویاء را باجتماع ساکنین بیفگندند، ودرین صیغہا واو در واو ادغام نشد؛ زیرا کہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است.

ماضی مجہول: أُوْوِيْ أُوْوِيَا أُوْوُوْا أُوْوِيَتْ أُوْوِيَتَا أُوْوِيْنَ تا آخر، أُوْوِيْ در اصل أُءْوِيَ بود ہمزہ ثانیہ ساکنہ واقعہ بعد ہمزہ مضمومہ وجوبا واو شد، وہمچنین در باقی صیغہا، وبسبب اینکہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است ادغام نگردید، ویاء از جمع مذکر بعد نقل ضمہ او بما قبل پس سلب حرکت آن بفراہم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجہول: يُوْوَى يُوْوَيَانِ يُوْوَوْنَ تُوْوَى تُوْوَيَانِ يُوْوَيْنَ تا آخر، يُوْوَى در اصل يُؤْوَى بر وزن يُكْرَمُ بود ہمزہ منفردہ ساکنہ واقعہ بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، وہمچنین در تمامی صیغہا، ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، وہمچنین در واحد مؤنث ومخاطب ودو صیغہ متکلم واین الف از صیغہ جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی صیغہا یاء سالم ماند، وبسبب اینکہ واو اول بدل ہمزہ آمدہ است در واو مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ يُوْوِ از معروف بکسر واو از مجہول بفتح واو، الف بسببِ "لم" افتاد وہمچنین از لَمْ تُوْوِ ولَمْ أُوْوِ ولَمْ نُوْوِ، واز جمع مذکر ومخاطبہ یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت ازان در معروف، والف در مجہول باجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِيَا آوُوْا آوِيْ آوِيْنَ، ہمزہ بقاعدہ آوَى وجوباً الف شد، ویاء در واحد مذکر بسبب امر واز جمع مذکر ومخاطبہ بعد نقل حرکتش بماقبل، پس سلب حرکت آن باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِتُوْوَ لِتُوْوَيَا لِتُوْوُوْا لِتُوْوَيْنَ، لِتُوْوَ در اصل لِتُؤْوَىْ بر وزن لِتُكْرَمْ بود، ہمزہ بقاعدہ معلوم جوازاً واو شد در تمامی صیغہا، ویاء بعد قلب بالف والف بسبب امر درین صیغہ، واز جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: آوِيَنَّ آوِيَانِّ آوُنَّ آوِنَّ آوِيْنَانِّ، یائے محذوفہ بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، وآوُنَّ بضم واو جمع مذکر را از آوُوْا بنا نمودند، وبکسر آن مخاطبہ را از آوِيْ چوں نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، واو ویاء را کہ علامت بود بجہت استغناء ازان بسبب ضمہ وکسرہ ما قبل بسبب التقائے ساکنین بیفگندند، چنانکہ معلوم شد.

امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ: لِتُوْوَيَنَّ لِتُوْوَيَانِّ لِتُوْوَوُنَّ لِتُوْوَيِنَّ لِتُوْوَيْنَانِّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست کہ باز آید، چوں ما قبل نون ثقیلہ متحرک بود و قابل حرکت نبود، لہٰذا یاء را کہ الف بدل آن آمدہ بود، باز آوردند، ودر جمع مذکر ومخاطبہ چوں بآمدن نون ثقیلہ دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمہ ویاء را کسرہ دادند، وبسبب نبودن کدامی دلالت کنندہ بران واو ویاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفہ: أَاوِيَنْ أَاوُنْ أَاوِنْ بر قیاس نون ثقیلہ در تخفیف ہمزہ واعلال ایضا.

امر معروف بانون خفیفہ: أَاوِيَا أَاوُوْا أَاوِيْ، بقلب نون خفیفہ ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف ودر جمع مذکر ومخاطبہ بواو ویاء، یا چوں نون خفیفہ محذوف شد در جمع مذکر ومخاطبہ واو ویائے محذوفہ بزوال علت حذف باز آمد بوجہ مذکور سابق، وہمیں قیاس ست باقی صیغہائے امر و نہی.

قانون: چوں در صیغہ جمع مذکر ومخاطبہ بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو ویائے علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکورہ مدہ است، یعنی حرف علت ساکن وحرکت ما قبل موافق آں مدہ را بسبب استغناء از ضمہ وکسرہ ما قبل برائے اختصار حذف کنند، وغیر مدہ را بحرکت مناسب حرکت دہند.

اسم فاعل: مُوْوٍ مُوْوِيَانِ مُوْوُوْنَ مُوْوِيَةٌ مُوْوِيَتَانِ مُوْوِيَاتٌ، مُوْوٍ در اصل مُؤْوِيٌ بود ہمزہ بقاعدہ يُؤْوِيْ در تمامی صیغہا جوازاً بواو بدل شد، ومانع ادغام از سابق معلوم کہ واو اول بدل ہمزہ است، ویاء بعد سقوط ضمہ اش بسبب ثقل، ودر جمع مذکر بنقل ضمہ آن بما قبل بعد ازالہ حرکت آن باجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوْوًى مُوْوَيَانِ مُوْوَوْنَ مُوْوِاةٌ مُوْوِيَتَانِ مُوْوَيَاتٌ، مُوْوًى دراصل مُؤْوَيٌ بر وزن مُكْرَمٌ بود ہمزہ بقانون مذکور در تمامی صیغہا بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد وجمع مذکر ومؤنث بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، والف بالتقائے ساکنین ساقط شد، ودر تثنیہ مذکر وجمع مؤنث بجہت التباس بواحد یاء الف نشد چہ اگر یاء الف گردیدی الف باجتماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد وتثنیہ مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً وخطاً، وبغیر آن وواحد وجمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجہول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے **تکثیر باشد** چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وفَتَحَ البَابَ وفَتَّحَ الأَبْوَابَ، ومَاتَ الْمَالُ ومَوَّتَ الأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَحَ: ہویدا شد وصَرَّحَ: نیک ہویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَّحْتُهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَّقْتُهُ أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الفِسْقِ وَكَفَّرْتُهُ أَيْ **نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ**، ومصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالبا، وفِعَالاً چوں: كِذَّابًا، وتَفْعِلَةً چوں: تَبْصِرَةً، وفَعَالاً چوں: سَلاَمًا وكَلاَمًا نیز آید، صحیح ومثال واجوف ومضاعف این باب بریک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وقَوَّلَ وحَبَّبَ. وناقص یائی چوں: ثَنَّى يُثَنِّيْ تَثْنِيَةً الْمُثَنِّيْ الْمُثَنَّى ثَنِّ لاَ تُثَنِّ، ومصدر ناقص یائی این باب دائما بر وزن تَفْعِلَةٌ آید، وگاہ باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جہت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنْزَىْ دَلْوَهَا تَنْزِيًّا   كَمَا تُنَزِّيْ شَهْلَةٌ صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشارہ است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت وبسیارے آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، وگاہی در فاعل نحو: مَوَّتَ الآبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، وگاہی در مفعول نحو: فَتَّحْتُ الأَبْوَابَ یعنی کشادم من درہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "کشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن وجزء آن مستعمل می شود، وآنچہ برائے نسبت بسوئے کسے درین مادہ آمدہ اکفر ست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوئے کفر نمودم وفی "التاج" الإِكْفَارُ: کافر خواندن، والتکفیر لفظ الفقهاء والمحدثین انتہی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فهي تنزي: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فهي تنز مفتعلن زي دلوها متفعلن تنزيیا مفعولن، كما تنز مفاعلن زي شهلة مستفعلن صبییا فعولن. لغاتہ: تنزي: جنبانیدن. شهلة: زن میانہ سال عاقلہ واین از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلاَ يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، ونیز زنیکہ عمرش بچہل وپنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، دلو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد ہمچنیں تحریک این ناقہ =

مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق ومقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوَصِّيْ تَوْصِيَةً، وطَوَّى يُطَوِّيْ تَطْوِيَةً.

باب مفاعلۃ: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، ودیگرے مفعول، وبحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، وشاید کہ بین اثنین نباشد چوں: سَافَرْتُ وعَاقَبْتُ اللِّصَّ،

= پستان خود را، یاد از لطف وذوق می دہد، وایں معنی راشارح لغزک اختیار کردہ است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، ومحقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان راکہ آب از چاہ می کشد کہ این زن باوصف جوانی ونوعمری می جنباند ور میکشد دلو خورا، چنانکہ حرکت می دہد زن پیر طفل راای چنانکہ حرکت می دہد زن پیر مر طفل رابکمال لطف ومراعات آرام می باشد، ہمچنیں این زن باوصف نوعمری دلو راآہستہ آہستہ بکمال وقفہ واجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہموز ہر باب: مہموز الفاء چوں التَّأْجِيْلُ: معین کردن، مہموز العین مہتر گردانیدن، مہموز اللام: التَّخْطِئَةُ خطا کردن، التَّخْبِئَةُ: پنہاں داشتن، مہموز العین ومضاعف چوں: التَّأْسِيْسُ: بنیاد افگندن، مہموز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيْلُ، واز یائی چوں التَّأْيِيْدُ، مہموز فاء وناقص چوں: التَّأْيِيَةُ، مہموز العین وناقص: التَّرْئِيَةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال ومہموز العین چوں: التَّيْئِيْسُ: نومید کردن، مثال مہموز اللام: التَّوْضِئَةُ: کسے را پاک کردن، مہموز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ والتَّبْوِيْئُ: کسے را جائے دادن واز یائی: التَّفْيِئَةُ: باسایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت، یعنی ہریک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست ودیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصَلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند باہم زید وعمر، وازینجاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند ومتعدی بیک مفعول راکہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وجَذَبْتُ ثَوْبًا وجَاذَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، وموافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وسَفَرْتُ، وإفعال چوں: بَاعَدْتُهُ وأَبْعَدْتُهُ وشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، وتفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وضَعَّفْتُهُ، وتفاعل چوں: شَاتَمَ وتَشَاتَمَ، واستفعال: كَاثَرَهُ الشَّيْءُ واسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، وبرائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مُقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْو، مجردش کہ بمعنی سخت ودرشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعالاً وفِیْعَالاً می آید، چوں: قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وقِتَالاً وقِیْتَالاً، و صحیح ومثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وقَاوَلَ، ناقص یائی الْمُرَامَاةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَی یُرَامِيْ مُرَامَاةً الْمُرَامِيْ الْمُرَامَی رَامِ لاَتُرَامِ، لفیف ہمچو ناقص آید، چوں: وَافَی یُوَافِيْ مُوَافَاةً، مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ والْحِبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابَّ یُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوْبَّ، مستقبل مجهول: یُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم یُحَابِبُ، واصل مجهول یُحَابَبُ، بعد ازانکه ادغام کردند ہر دو یکساں شدند، الا در دو جمع مؤنث معلوم: یُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجهول: یُحَابَبْنَ تُحَابَبْنَ، وہمچنیں اسم فاعل واسم مفعول نیز بریک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌّ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود واصل اسم مفعول مُحَابَبٌ، امر: حَابَّ حَابِّ حَابِبْ، نہی لاَتُحَابَّ لاَتُحَابِّ لاَتُحَابِبْ.

باب افتعال ایں باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، وشاید که بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعُلُ چوں: اِخْتَصَمَ زَیْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ واجْتَذَبَ، مثال واوی الاِتِّهَابُ: ہبہ قبول کردن، ....

وقَاوَلَ: مُقَاوَلَةً: باکسی قول کردن وگفت وشنید کردن. (ص) مہموز ہر باب: آمَرَ یُؤَامِرُ سَاءَلَ یُسَائِلُ وخَاطَأَ یُخَاطِئُ وَائَمَ یُؤَائِمُ، ورَاأَی یَرَائِيْ ووَاطَی یُوَاطِيْ ونَاوَی یُنَاوِيْ بالواو.

مطاوع: مُطَاوَعَة در لغت بمعنی انقیاد وامتثال ست، ودر اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگرے که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اِجْتَمَعَ دلالت می کند برانکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل اوست در مفعول حاصل شد، ومطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَامَ یعنی ملامت کرد اورا پس ملامت زده گردید، ومطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَاتَّقَدَتْ یعنی افروخت آتش را، پس افروخته گرد آتش، وبرائے اتخاذ آید چوں: اِحْتَجَرَ یعنی حجره ساخت، وتخیر ای برگزیدن فاعل فعلے را برائے ذات خود چوں: اِکْتَالَ، یعنی برائے خود پیمود، وابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید که مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبد العلی آسی)

اِتَّهَبَ يَتَّهِبُ اِتِّهَابًا اَلْمُتَّهِبُ اِتَّهِبْ لاَ تَتَّهِبْ، اصل اِتَّهَبَ اِوْتَهَبَ بود واو راتاء کردند، وتاء رادر تاء ادغام نمودند اِتَّهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِيْتَهَبَ يَأْتَهِبُ اِيْتِهَابًا چوں: اِيْتَعَدَ يَاْتَعِدُ اِيْتِعَادًا ، مثال یائی: اِتَّسَرَ يَتَّسِرُ اِتِّسَارًا که دراصل اِيْتَسَرَ يَيْتَسِرُ اِيْتِسَارًا بود، یاء راتاء کردند وتاء رادر تاء ادغام کردند، وگاه باشد که گویند اِيْتَسَرَ يَاْتَسِرُ اِيْتِسَارًا. اجوف واوی الاِجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل واسم مفعول: اَلْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ واصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبْ اِجْتَابَا اِجْتَابُوْا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوْا بود لفظ ماضی وامر باہم مشتبہ شدند در تثنیہ وجمع مذکر، لیکن دراصل تفاوت ست، ماضی مجہول: اِجْتِيْبَ دراصل اُجْتُوِبَ بود کسرہ او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو یاء شد، اجوف یائی: الاِخْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ دراصل اِخْتَيَرَ بود یاء الف شد، ماضی مجہول: اُخْتِيْرَ دراصل اُخْتُيِرَ بود کسرہ بریاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِيْتَهَبَ: بدانکہ این لغت بعضے حجازیین کہ لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِيْتَهَبَ بقلب را وبیاء از جہت کسرہ ما قبل، ویاْتَهِبُ بقلب واو وبالف از جہت فتح ما قبل، وہمچنیں مُوْتَهِبٌ مُوْتَسِرٌ واِيْتَسَرَ بابقائے حرف علت وعدم ادغام آن. اِجْتَبْ: دراصل اِجْتَوِبْ بود، واو متحرک ماقبلش مفتوح، واو را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف وباء الف راحذف کردند.

اُخْتِيْرَ: بدانکہ اصل تحریک در ہمزات وصل کسرہ است؛ زیراکہ حرفست وحرف دائما مبنی برسکون می باشد، وساکن راعند التحریک کسرہ می دہند الا نزد وجود داعی قوی مضموم ومفتوح ہم می آید، وداعی بسوئے ضمہ اش درافعال ضمہ جزء وثالث مضموم باشد لامحالہ ہمزہ مضموم خواہد شد، تا وقت کسرہ اش ایہام خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ وزن متروکست لازم نیاید چوں: اُخْرُجَ واسْتُقِيْمَ واجْتِيْبَ واخْتُوْرَ پس کسرہ اش ازانجاکہ اصلی ست وتابع کسرہ وفتحہ حرف ثالث نیست حرف ثالث خواہ مکسور باشد چوں: اِضْرِبْ وخواہ مفتوح چوں: اِسْمَ واِخْتَارَ واسْتَقَامَ ہمزہ مکسور خواہد بود، وبرحال خود باقی خواہد ماند، ہذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

وازین ضابطہ کلیہ ہویداشد کہ جائیکہ درافعال حرف ثالث مضموم خواہد بود ہمزہ ہم لامحالہ مضموم خواہد بود لا غیر، والا مکسور چنانکہ اصلی ست وضمہ ہمزہ در مثل اُدْعِيَ باوجود کسرہ ثالث برائے افتراق ناقص واوی از ناقص یائی ست پس ریبے باقی نماند در کسرہ ہمزہ مثل: اَنْقِيْدَ واُخْتِيْرَ باوجود کسرہ ثالث خواہ خالص باشد وخواہ بااشمام چوں: اُخْتِيْرَ واَنْقِيْدَ وضمہ ہمزہ باوجود ضمہ ثالث چوں: اُخْتُوْرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتِيْرَ شد، ناقص یائی الاِجْتِبَاءُ: بر گزیدن: اِجْتَبَی یَجْتَبِيْ اِجْتِبَاءً

= وانْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمہ ہمزہ باوجود کسرہ ثالث، چنانچہ بر زبان عامہ مشہور ست، و من بعد اگرچہ طبع سلیم مناظری خبیر تردّدے درین قاعدہ باقی نماند، امابرائے افحام مجادل سندی از کتب ائمہ معتبرین قدماء و متاخرین برائے خلوص کسرہ ہمزہ نزد کسرہ ثالث وضمہ آن نزد ضمہ ثالث خالص باشد خواہ بااشمام نقل می کنم.

قال ابن الناظم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالثه ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي" البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد،والإشمام، وتجري الهمزة بمثل حركة التاء والقاف.

ودر شرح عبد اللہ قزوینی ست جائز ست در حرف ثالث مثل اختَارَ وانْقَادَ کسرہ ضم واشمام ودریں ابواب ہمزہ اینہا تابع حرف ثالث می باشد، وفی "شرح الأصول الأكبرية" تضم همزة الوصل فيما وقع بعد الساكن منه ضمة أصلية نحو أخرج، ويشم ضمها كسرة قبل كسرة تشم ضمة نحو اختير. وقال أبو حيان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشممت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة ، واگر خوف بسط نمی بود روایات کثیرہ از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، واگر حالاہم در دل اختلاجی پیدا شود، وگوید: کہ دریں عبارت کہ بقلم آوردی تغلیط ضمہ ہمزہ باوجود کسرہ ثالث کہ مدعی آن ہستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت ہمزہ بحرکتے مخصوص دلیل صریح ست بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: کہ عین کلمہ اگر مکسور باشد ہمزہ وصل ہم مکسور باشد چوں اِضْرِبْ، واین صریح ست درانکہ اُضْرِبْ بضم ہمزہ غلط ست، آری علماء راحاجت بتنصیص تغلیط وتخطیہ دران ہنگام می افتد کہ در زبان شان حرکتے خلاف تنصیص ایشان بر زبان عوام بودہ باشد، چنانچہ در زبان ماشائع شدہ در بعضے اذہان باوجود تنبیہ ہم مر تکز گشتہ، لہٰذا نص کردیم کہ ضمہ ہمزہ اُخْتِيْرَ باوجود کسر تاء غلط محض ست گو در لغت ردیہ ہم یافتہ شود چراکہ اعتبار بر لغات فصیحہ ومذاہب مختاری باشد نہ بر لغات غریب، فاثبت ولا تتبع الهوى. (مولوی انور علی)

الاِجْتِبَاءُ: ناقص واوی الاِرْتِضَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الاِسْتِوَاء: راست شدن، مہموز فاء الاِبْتِلاَخُ: شوریدہ شدن کار، مہموز فاء مضاعف الاِتِجَاجُ: افروختہ شدن آتش، مہموز فاء واجوف الاِتْيَالُ: ساختن ونیکو کردن چیزی، مہموز فاء وناقص الاِبْتِلاَءُ: تقصیر کردن، مہموز عین الاِكْتِيَابُ: اندوہگین شدن، مثال ومہمو عین الاِتِّيَابُ: شرم داشتن، ناقص ومہموز عین الاِلْتِيَاءُ: درماندگی شدن ومفلس شدن، مہموز اللام الاِخْتِبَاءُ: پنہان شدن، مثال ومہموز اللام، الاِتِّكَاءُ: تکیہ کردن، اجوف ومہموز اللام الاِسْتِيَاءُ: اندوہگین شدن.

الْمُجْتَبِيْ الْمُجْتَبى اِجْتَبْ لاَ تَجْتَبْ، مضاعف الاِمْتِدَادُ: کشیدن اِمْتَدَّ یَمْتَدُّ اِمْتِدَادًا فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل واسم مفعول یکسان ست، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِدٌ، واصل اسم مفعول مُمْتَدَدٌ، امر حاضر: اِمْتَدَّ اِمْتَدِّ اِمْتَدِدْ، نہی: لاَ تَمْتَدَّ لاَ تَمْتَدِّ لاَ تَمْتَدِدْ، باب انفعال این باب متعدی نباشد، ومطاوع فعل بود، چوں کَسَرْتُهُ فَانْكَسَرَ، وشاید کہ مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں اَزْعَجْتُهُ فَانْزَعَجَ، اجوف واوی الاِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادَ يَنْقَادُ اِنْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نہی لاَ تَنْقَدْ، ماضی مجہول: اُنْقِيْدَ اصلش اُنْقُوِدَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيْدَ شد، مستقبل مجہول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الاِنْمِحَاءُ: سودہ شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِيْ اِنْمِحَاءً الْمُنْمَحِيْ الْمُنْمَحَى اِنْمَحِ لاَ تَمْنَحِ، وبریں قیاس بود لفیف مقرون الاِنْزِوَاءُ: گوشہ گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِيْ اِنْزِوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَذَاكَ مُنْزَوًى امر حاضر: اِنْزَوِ، نہی: لاَ تَنْزَوِ، مضاعف الاِنْصِبَابُ: ریختہ شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُّ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبِّ اِنْصَبِبْ نهي لاتَنْصَبَّ لاَ تَنْصَبِبْ.

باب استفعال: ایں باب برائے طلب فعل باشد چوں: اِسْتَكْتَبَ واسْتَخْرَجَ، وشاید کہ برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: اِسْتَحْجَرَ الطِّيْنُ واسْتَنْوَقَ الْجَمَلُ، وشاید کہ بمعنی اعتقاد باشد

كَسَرْتُهُ: خواہ اصلش متعدی باشد، چوں: كَسَرَ وانْكَسَرَ چوں: عَدَمَ وانْعَدَمَ وہمچنیں ضرور ست کہ این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پاو زبان وامثال آن.

اِنْصَبَّ: مہموز فاء چوں اَلاِنْئِطَارُ: کج شدن، مہموز فاء واجوف اَلاِنْئِيَاءُ: کج شدن، مہموز العین اَلاِنْذِئَاجُ: دریدہ شدن مشک، مہموز العین وناقص اَلاِنْفِئَاءُ اَلاِنْشِقَاقُ، مہموز اللام اَلاِنْطِفَاءُ: فرومردن آتش. اِسْتَكْتَبَ: اَلاِسْتِكْتَابُ بنوشتن چیزی خواستن اَلاِسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

چوں: اسْتَکْبَرْتُهُ واسَتَصْعَبْتُهُ، **مثال واوی** الِاسْتِیْجَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجَبَ یَسْتَوْجِبُ اِسْتِیْجَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ امر اِسْتَوْجِبْ نهي لَا تَسْتَوْجِبْ بر قیاس صحیح اِسْتِیْجَابًا در اصل الِاسْتِوْجَابًا بود، واو بجهت کسره ما قبل یا شد، **اجوف واوی** الاسْتِقَامَةُ راست شدن اِسْتَقَامَ **یَسْتَقِیْمُ اِسْتِقَامَةً** بر قیاس أَقَامَ یُقِیْمُ إِقَامَةً **ناقص یائی الِاسْتِخْبَاءُ**: خیمه زدن، اِسْتَخْبَی یَسْتَخْبِيْ اِسْتِخْبَاءً اَلْمُسْتَخْبِيْ امر اِسْتَخْبِ نہی لَا تَسْتَخْبِ، **لفیف مقرون** اَلْاِسْتِحْیَاءُ: شرم داشتن، **اِسْتَحْیَی** یَسْتَحْیِيْ اِسْتِحْیَاءً فَهُوَ مُسْتَحْیٍ وَذَاكَ مُسْتَحْیًی امر **اِسْتَحْيِ** نہی لَا تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مهموز فاء چوں: اَلْاِسْتِئَابُ: اوب گرفتن، اجوف واوی مهموز فاء اَلْاِسْتِئَاسَةُ: عوض خواستن، ناقص ومهموز فاء اَلْاِسْتِیْدَاءُ: یارے خواستن، لفیف مقرون ومهموز فاء اَلْاِسْتِیْوَاءُ: رحمت کردن، مهموز العین اَلْاِسْتِلْاكُ: بر سالت رفتن، مثال ومهموز العین اَلْاِسْتِیَاسُ: نومید شدن، ناقص ومهموز العین اَلْاِسْتِوْءَاءُ: مرائی شمردن، مهموز اللام اَلْاِسْتِنْبَاءُ: خبر جستن مثال، ومهموز اللام اَلْاِسْتِیْطَاءُ: نرم شدن، اجوف ومهموز اللام اَلْاِسْتِقَاءَةُ: علاج کردن تاقی افتد.

اجوف واوی: اجوف یائی چوں: اَلْاِسْتِخَارَةُ، اِسْتَخَارَ یَسْتَخِیْرُ اِسْتِخَارَةً، بدانکه از اجوف واوی چند باب بر اصل اَلْاِسْتِصْوَابُ اَلْاِسْتِرْوَاحُ اَلْاِسْتِلْوَاحُ اَلْاِسْتِحْوَاذُ اَلْاِسْتِقْوَاسُ اَلْاِسْتِحْوَاضُ اَلْاِسْتِحْوَافُ، ودرین آخر تعلیل هم روا ست اَلْاِسْتِنْوَاقُ اَلْاِسْتِنْوَاكُ اَلْاِسْتِحْوَالُ، واز اجوف یائی چوں: اَلْاِسْتِیْیَاسُ نر خواستن ماده بز. (مولوی انور علی)

یَسْتَقِیْمُ: در اصل یَسْتَقْوِمُ بود، واو مکسور ما قبلش حرف صحیح ساکن کسره واو نقل کرده بما قبل دادند بعده واو ساکن ما قبل او مکسور آن واو را بیاء بدل کردند. اِسْتِقَامَةً: در اصل اِسْتِقْوَامًا بود واو واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد درمیان واو والف، یکے را حذف کردند تاء عوض محذوف در آخر او در آوردند، اِسْتِقَامَةً شد.

الِاسْتِخْبَاءُ: ومثال ناقص واوی اِسْتِحْلَاءَ: شیرین شمردن، اِسْتَحْلَی یَسْتَحْلِيْ اِسْتِحْلَاءً.

اِسْتَحْیَی: بدانکه اہل حجاز شرط کرده اند در قاعده نقل حرکت واو ویاء که بعد ساکن در عین کلمه افتد بآنکه آن کلمه ناقص نباشد چوں یَطْوِيْ ویَقْوَی که درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع ست، لہٰذا در اَحْیَا واِسْتَحْیَا حرکت یاء را نقل کرده بحا کلمه ندہند؛ زیراکه اگر درینها تعلیل بنقل حرکت وقلب یاء باالف وحذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید اجتماع دو تعلیل در دو حرف اصلی واین باعث تشویش وخرابی بنائے کلمه است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن، وقلب آن بالف وحذف الف از جهت تخفیف بر خلاف قیاس، واین خلاف طریق تعلیل ست، واز چند وجه مخدوش ست تفصیلش در کتب کبار مسطور ست. اِسْتَحْيِ: اِسْتَحْيِ را از تَسْتَحْیِيْ بنا کرده، بعد حذف علامت مضارع ہمزه وصل در اولش آوردند، وآخرش را وقف کردند علامت وقفی سقوط یائے آخر شد، اِسْتَحْيِ شد.

وشاید کہ گویند: اِسْتَحَی یَسْتَحِيْ اِسْتِحَاءً فَهُوَ مُسْتَحٍ اِسْتَحِ لاَ تَسْتَحِ، ودر حَیِيَ جائز ست کہ ادغام کنند، وگویند: حَيَّ یُحَيُّ، لفیف مفروق اِسْتَوْفَی یَسْتَوْفِيْ اِسْتِیْفَاءً مُسْتَوْفٍ اِسْتَوْفِ لاَ تَسْتَوْفِ، مضاعف الاِسْتِبْابُ تمام شدن کار:

اِسْتَتَبَّ یَسْتَتِبُّ اِسْتِتْبَابًا اَلْمُسْتَتِبُّ اَلْمُسْتَتَبُّ أمر اِسْتَتِبَّ اِسْتَتِبِّ اِسْتَتْبِبْ نهي لاَ تَسْتَتِبَّ لاَ تَسْتَتِبِّ لاَ تَسْتَتْبِبْ

وبریں قیاس ست امر غائب ونہی غائب وجحد.

باب تفعل: وایں باب اکثر مطاوع فَعَلَ باشد، چوں: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وبمعنی تکلف وتشبہ آید چوں: تَحَلَّمَ وَتَزَهَّدَ، وبمعنی مہلت آید چوں: تَجَرَّعَ زَیْدٌ چوں در مستقبل باب تَفَعُّلْ وتَفَاعُلْ دوتاء جمع شوند جائز باشد کہ یکے را بیندازند چوں: تَنَزَّلُ الْمَلاَئِکَةُ وَتَزَاوَرُ ....

حَیِيَ: درین اشارہ است بآنکہ ترک ادغام وباقی داشتن این کلمہ بر اصل خود اکثر وافصح است از ادغام، پس ترا رسد کہ در حَیِيَ ماضی معلوم باشد یا مجہول ادغام کنی، وگوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، وحُيَّ بضم حاء در مجہول بر لغت فصیح، وبکسر حاء نیز آمدہ، وہمچنین در أُحْیِيَ وَاسْتُحْیِيَ وَحُوْيَ کہ مواضی مجہول از باب افعال واستفعال ومفاعلت اند جائز ست کہ درانہا ادغام کنی، وگوئی: أُحِيَّ وأُسْتُحِيَّ وحُوِيَّ، امادر ماضی معلوم این ابواب چوں تعلیل مقدم ست بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیراکہ چوں یاء لام کلمہ بسبب انفتاح ماقبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند کہ درانہا ادغام نمودہ مي شد. (منہ)

وبمعنی تکلف: ای ظاہر کردن چیزیکہ در ذات فاعل موجود نباشد امامر غوب او بود وقصد تحصیلش داشتہ باشد چوں: تَحَلَّمَ زَیْدٌ کہ فاعلش می خواہد کہ خودرا حلیم نماید باظہار افعال اہل حلم، وقصد می سازد کہ حلیم شد، وہمین ست فرق در باب تفعل وتفاعل کہ دران فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکہ قصد اظہار نابودن آن می کند چنانچہ: تَجَاهَلَ زَیْدٌ یعنی زید جہل خودرا نمود، وقصد ندارد کہ جاہل شود. وتشبہ آید: مثال تشبہ تَکَوَّفَ زَیْدٌ کوفیان مانند کرد خودرا ونسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلاَئِکَةُ: برائے تخفیف وجائز باشد تائے اول کہ در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکہ بعد متحرک ویاء مدہ واقع شود چوں: تَتَنَزَّلُ وتَتَبَاعَدُ گوئی: فَتَنَزَّلَ وفَتَبَاعَدَ وقَالُوْا: تَنَزَّلُ، وقَالُوْا: تَبَاعَدُ بادغام وازین ست قراءت لاَ تَّنَاجَوْا.

عَنْ **كَهْفِهِمْ**، ناقص یائی اَلتَّمَنِّيْ: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِّيًا، **اصل مصدر** تَمَنُّيًا بود ضمه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنًّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لاَ تَمَنَّ بحذف یک تاء، **مضاعف**: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا اَلْمُتَحَبِّبُ اَلْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبْ لاَ تَحَبَّبْ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلة، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، ودر مفاعلة یکے بحسب صورت فاعل ودیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، وشاید کہ بمعنی اظہار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وتَمَارَضَ، وبمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بمعنی أَسْقَطَ قَالَ اللهُ تَعَالَى: ....

كَهْفِهِمْ: تمام الآیۃ:﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبینی تو اے بینندہ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِيْنِ﴾ بسوئے راست آیندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقْرِضُهُمْ﴾ ببرد از ایشان دیگر﴿وَذَاتَ الشِّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان﴿فِيْ فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح وہوا بر ایشان میرسد، واز تعفن غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالی از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع وغروب ہر دو جانب غار میتافت، وعفونت آنرا تحلیل میگرد وہوارا باعتدال باز می آورد، ودرون غار نمی تافت؛ تا الوان واجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی اَلتَّرَوُّحُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یائی اَلتَّزَيُّدُ: افزودہ شدن، لفیف مقرون واوی اَلتَّرَوِّيْ: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی اَلتَّزَيِّيْ: صاحب زینت شدن، مہموز الفاء اَلتَّأَدُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، ومہموز اَلتَّأَثُّثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی ومہموز اَلتَّأَوُّلُ: تاویل کردن، اجوف یائی ومہموز اَلتَّأَيُّدُ: نیرومند شدن، ناقص ومہموز فاء اَلتَّأَبِّيْ: بپدری گرفتن وگردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی ومہموز فاء اَلتَّأَوِّيْ: جمع شدن، لفیف مقرون یائی اَلتَّأَيِّيْ: قصد چیزی کردن، مہموز العین اَلتَّكَأِّيْ: رنجانیدن، مثال ومہموز عین اَلتَّوَأُّدُ: زندہ در گور کردن، مہموز العین ناقص اَلتَّمَأِّيْ: فراخ شدن پوست، مہموز لام اَلتَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، ومثال ومہموز اللام اَلتَّوَضُّؤُ: دست در وے شستن، اجوف ومہموز لام اَلتَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی ومہموز لام اَلتَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيّاً﴾ (مریم:۲۵) أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِيْ عشق بازی کردن، تَصَابَّى يَتَصَابَّى تَصَابِيًا ضمہ در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابًى، امر: تَصَابَ نہی: لاَ تَصَابَ بحذف یک تاء، مضاعف اَلتَّحَابُّ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُّ تَحَابًّا فَهُوَ مُتَحَابٌّ، امر حاضر: تَحَابَّ تَحَابِّ تَحَابَبْ، نہی: لاَ تَحَابَّ لاَ تَحَابِّ لاَ تَحَابَبْ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل و تفاعل ہرگاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء وثاء ودال وذال وزاء وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء، روا باشد کہ تاء راساکن کنند واز جنس فاء گردانند وادغام کنند،

تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، ومثال بر ہمین قراءت ست وامام نافع وابن کثیر وابو عمرو وابن عامر وابی بکر تشدید سین می خوانند بادغام تاء در سین وباقیان بکسر قاف از مفاعلۃ می خوانند، وامام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تُسَاقِطْ تُسْقِطْ از باب افعال نیز آمدہ.

أَسْقَطَ: ﴿وَهُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَباً جَنِيّاً﴾ (مریم:۲۵) ومیل دہ بسوئے خود ای مریم تنہ خشک شدہ را، تا فرو ریزد خرمائی تازہ، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہیچمدان بریں قراءت اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تُسْقِطُ بضمہ تاء می باید واگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست کہ مضارع دریںجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چراکہ تساقط مؤنث ست وشاید کہ برائے کلام مصنف وجہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو اَلتَّلاَوُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی اَلتَّزَايُدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی اَلتَّدَاوِيْ: خویشتن را بچیزی دارو کردن، ویائی چوں: تَعَايَاَ عَلَيْهِ الْأَمْرُ بمعنی أَعْيَا، مہموز فاء چوں: اَلتَّاْمُرُ یک دیگر را فرمودن، مہموز فاء لفیف مقرون چوں اَلتَّأَنِّيْ: قصد کردن، ناقص مہموز فاء اَلتَّاَخِّيْ: برادری گرفتن بایگدیگر، مہموز العین اَلتَّنَاؤُبُ: فاژہ کشیدن ناقوس، ومہموز العین اَلتَّرَائِيْ یک دیگر رادیدن، مہموز لام اَلتَّخَاطُؤُ خطا کردن، مثال ومہموز اللام اَلتَّوَاطُؤُ اَلتَّوَافُقُ.

وہر جاکہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهُّرًا گوئی: اِطَّهَّرَ يَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكُ تَدَارُكًا، اِدَّارَكَ يَدَّارَكُ اِدَّارُكًا، در قرآن مجید آمدہ ست: الْمُزَّمِّلُ الْمُدَّثِّرُ، فَادَّارَأْتُمْ وبریں قیاس بود اِتَّرَبَ يَتَّرِبُ اِتَّرُّبًا، واِتَّابَعَ يَتَّابَعُ اِتَّابُعًا، واِثَّبَتَ يَثَّبَتُ اِثَّبُّتًا، واِثَّاقَلَ يَثَّاقَلُ اِثَّاقُلاً، واِدَّثَّرَ يَدَّثَّرُ اِدَّثُّرًا، واِدَّارَكَ يَدَّارَكُ اِدَّارُكًا، واِذَّكَّرَ يَذَّكَّرُ اِذَّكُّرًا، واِذَّابَحَ يَذَّابَحُ اِذَّابُحًا، واِزَّمَّلَ يَزَّمَّلُ اِزَّمُّلاً واِزَّاوَرَ يَزَّاوَرُ اِزَّاوُرًا، واِسَّرَّعَ يَسَّرَّعُ اِسَّرُّعًا، واِسَّارَعَ يَسَّارَعُ اِسَّارُعًا، واِشَّجَّعَ يَشَّجَّعُ اِشَّجُّعًا، واِشَّاعَرَ يَشَّاعَرُ اِشَّاعُرًا، واِصَّعَّدَ يَصَّعَّدُ اِصَّعُّدًا، واِصَّاعَدَ يَصَّاعَدُ اِصَّاعُدًا، واِضَّرَّعَ يَضَّرَّعُ اِضَّرُّعًا، واِضَّاغَنَ يَضَّاغَنُ اِضَّاغُنًا، واِطَّهَّرَ يَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا، واِطَّابَقَ يَطَّابَقُ اِطَّابُقًا، واِظَّرَّفَ يَظَّرَّفُ اِظَّرُّفًا، واِظَّاهَرَ يَظَّاهَرُ اِظَّاهُرًا.

فصل

بدانکہ چوں عین فعل در باب افتعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افتعال را عین گردانند وساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء وتاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افگنند، ودر اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مُخْتَصِمٌ وَذَاكَ مُخْتَصَمٌ گویند: ....

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ماقبل تاء حرف دیگر متحرک ماندہ است احتیاج بہمزہ وصل نباشد، چنانچہ در مضارع واسم فاعل واسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بسکون، چنانچہ در ماضی ومصدر ومصنف ﷫ برائے ہر حرف دو دو مثال آوردہ، یکے از باب تَفَعُّلْ ودیگرے از باب تَفَاعُلْ کہ جمیع امثلہ بیست ودو باشد، اِطَّهَّرَ بتشدید الطاء والہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعل، تائے تفعل را طاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بسکون ہمزہ وصل آوردند بر ہمین قیاس ست يَطَّهَّرُ، مگر آنکہ چوں در وحاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادَّارَأْتُمْ: قولہ تعالی: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادَّارَأْتُمْ﴾ (البقرة:۷۲) ہرگاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود ونسبت بدیگر میدادید.

خَصَّمَ يُخَصِّمُ خِصَّامًا فَهُوَ مُخَصِّمٌ وَمُخَصَّمٌ خَصِّمْ لاَ تُخَصِّمْ، و بعضی فاء را بجہت التقائے ساکنین حرکت بکسرہ دہند، وگویند: خِصَّمَ يَخِصِّمُ خِصَّامًا فَهُوَ مُخِصِّمٌ وَمُخِصَّمٌ وَخِصِّمْ لاَ تُخِصِّمْ، ہمزہ وصل بیفتاد از برائے حرکت فاء.

باب افعلال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ اِحْمَرِّ اِحْمَرِرْ لاَ تَحْمَرَّ لاَ تَحْمَرِّ لاَ تَحْمَرِرْ.

خَصَّمَ: بدانکہ خَصَّمَ در اصل اِخْتَصَمَ بود تائے افتعال بصاد جمع شد تاء را صاد کردند بعدہ دو حرف یک جنس بہم آمدند، وہر دو متحرک وما قبل آنہا حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کردہ بما قبل دادند واول را در ثانی ادغام نمودند اخصَّمَ شد، ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند حذف کردند خَصَّمَ بفتح خاء شد، وگاہی خاء را کسرہ دہند تاء التباس بماضی باب تفعیل نیفتد وخِصَّمَ بکسر خاء خوانند، واین کسرہ برآنست کہ ہرگاہ تاء را صاد کردہ در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول افگندند، پس خاء را حرکت کسرہ دادند ازانکہ ساکن ہرگاہ متحرک شود بکسرہ متحرک گردد چوں در ماضی فتحہ وکسرہ خاء ہر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح ومکسور کردند بہمین دو وجہ مذکور پس گویند: خَصِّمَ يُخَصِّمُ وگاہی باتباع فاء یاء را ہم مکسور نمایند ہمچنیں در امر فتحہ وکسرہ فاء ہر دو جائز ست پس گویند خَصِّمْ خِصِّمْ، وہمچنیں در اسم فاعل واسم مفعول بفتحہ وکسرہ خاء می گویند چوں: مُخَصِّمٌ مُخِصِّمٌ ومُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ، لیکن در اسم فاعل واسم مفعول گاہی فاء را نیز ضمہ دہند بسبب اتباع میم، ودر مصدر ہم سوائے فتح وکسرہ ابقائے ہمزہ وصل نیز مروی شدہ، واین شاذ ست ہمچنانکہ اجتماع ساکنین در مضارع کہ از عرب منقول شدہ، المصدر: خَصَّامٌ خِصَّامٌ اِخِصَّامٌ وطریقہ ادغام ہریک ازین حروف دوازدہ گانہ برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

خَصَّمَ خِصَّمَ يُخَصِّمُ خَصَّامًا وخِصَّامًا واِخِصَّامًا فَذَاكَ مُخَصِّمٌ ومُخِصِّمٌ ومُخُصِّمٌ وخُصِّمَ يُخَصَّمُ خَصَّامًا وخِصَّامًا واِخِصَّامًا فَذَاكَ مُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ ومُخُصَّمٌ الأمر منه خَصِّمْ خِصِّمْ والنهي عنه لاَ تَخَصِّمْ لاَ تُخَصَّمْ الظرف منه مُخَصَّمٌ ومُخِصَّمٌ ومُخُصَّمٌ

ودر بعض رسائل صرف اثباتِ ہمزہ در ماضی ہم دیدہ شد، وصورت ماضی ومصدر بچہارگانہ منتقل می شود خَصَّمَ خِصَّمَ اِخَصَّمَ اِخِصَّمَ خَصَّامًا خِصَّامًا اِخَصَّامًا واِخِصَّامًا وبعضی صرفیان در ماضی ادغام نکنند ودر بواقی ادغام نمایند؛ لحصول الالتباس بماضي التفعيل في الماضي لا غير.

اِحْمَرَّ: اجوف واوی اَلْاِعْوِجَاجُ: کج شدن، یائی اَلْاِبْيِضَاضُ: سفید شدن، ناقص اَلْاِقْتِوَاءُ خدمت کردن، لفیف مقرون اَلْاِجْوِوَاءُ: سیاہ شدن.

باب افعیلال: اِحْمَارَّ یَحْمَارُّ اِحْمِیْرَارًا فَهُوَ مُحْمَارٌّ اِحْمَارَّ اِحْمَارِّ اِحْمَارِرْ لاَ تَحْمَارَّ لاَ تَحْمَارِّ لاَ تَحْمَارِرْ. باب فعلله: دَحْرَجَ یُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وِدِحْرَاجًا فَهُوَ مُدَحْرِجٌ وذَاكَ مُدَحْرَجٌ دَحْرِجْ لاَ تُدَحْرِجْ. باب **تفعلل:** **این باب مزید فیه رباعی ست ودر ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں:** **تَدَحْرَجَ** یَتَدَحْرَجُ تَدَحْرُجًا فَهُوَ مُتَدَحْرِجٌ وذَاكَ مَتَدَحْرَجٌ تَدَحْرَجْ لاَ تَتَدَحْرَجْ. باب **افعنلال:** اِحْرَنْجَمَ یَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَامًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وذَاكَ مُحْرَنْجَمٌ اِحْرَنْجِمْ لاَ تَحْرَنْجِمْ. باب افعلال: اَلْاِقْشِعْرَارُ: **موئے برتن خاستن،** اِقْشَعَرَّ یَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعِرِّ اِقْشَعْرِرْ لاَ تَقْشَعَرَّ لاَ تَقْشَعِرِّ لاَتَقْشَعْرِرْ، **این دو باب مزید فیه رباعی ست که در وہمزہ وصل در آید، ودو حرف در ماضی وے زائدہ است.**

فصل

بدانکه افعنلال در ثلاثی مزید فیه آمده است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: **واپس شدن وسخت شدن،** اِقْعَنْسَسَ یَقْعَنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، **حرف اصل** قَعْسٌ **ست.**

تَدَحْرَجَ: ہفت ملحق بتدحرج اول چوں: تَجَلْبَبَ، دوم: تَقَلْسَ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَجَوْرَبَ، پنجم: تَسَرْوَلَ، ششم: تَشَیْطَنَ، ہفتم: تَقَلْسَی، المضاعف منه التذبذب: جنبیدن، مثال اَلتَّوَهْوُهُ: فریاد کردن زن از جهت حزن، ناقص التقلسي: کلاه پوشیدن، مہموز العین اَلتَّطَأْمَنُ: سر افگنده شدن، مہموز لام چوں: تَرَمْیَاتُ السَّحَامَةُ إذا مجصنت للمطي، مضاعف ومہموز اَلتَّكَأْكُؤُ: بددِل شدن. **افعنلال:** دو ملحق برائے اِحْرَنْجَمَ اول اِقْعَنْسَسَ دوم اِسْلَنْقَی ونزد مصنف دو باب دیگر اِجْلَوَّذَ واِخْشَوْشَبَ ملحق به اِحْرَنْجَمَ، بدانکه این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم ومبالغه بود وبرائے مطاوعت مجرد نیز آید ثعجره فاثعنجر أي صَبَّبَهُ فَانْصَبَّ، وفيه مبالغة وقَشْعَرْتُهُ فَاقْشَعَرَّ.

افعنلال: اگر کسے گوید: که ہرگاه این باب از مزید فیه ثلاثی بود پس سزاوار آن بود که در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق برباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحده می باشد اگرچه مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچه از قول او در اول کتاب که فصل ثلاثی مزید ده باب مشہور ست بآن تاسل.

افعوال نیز آمده است اَلْاِجْلِوَّاذُ: شتاب رفتن، اِجْلَوَّذَ يَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا. **وافعیعال** نیز آمده است، اِعْشَوْشَبَ يَعْشَوْشِبُ اِعْشِيْشَابًا. **وافعنلاء** نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِيْ اِسْلِنْقَاءً.

فصل

بدانکه **مجموع ہمزہائے** وصل که در اول **فعل** ماضی ثلاثی مزید فیه و رباعی مزید فیه است در درج کلام بیفتد، و ہمچنیں ہمزہائے دیگر که در اول مصدرہا، وامرہائے این بابہا باشد الا ہمزہ باب **افعال** که ہمزہ وے **قطعی** ست ساقط نشود، نه در درج کلام، ونه در مصدر، ونه در ماضی، ونه در امر.

فصل

بدانکه چوں ذَهَبَ را**تعدیہ کنند** گویند: ذَهَبَ بِهٖ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهِمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا

افعوال: خاصیت این باب ارتجال ولزوم ست چوں: اِجْلَوَّذَ فِي السَّيْرِ أَيْ أَسْرَعَ که مجردش درین معنی نیامده، وچوں: اِعْلَوَّطَ یعنی گردن شتر به نشست بر پشت او که علط مجردش بمعنی تیر زدن وبدی یاد کردن کسی راآمده است.

افعیعال: خاصیت این باب مبالغه وغلبه لزوم ست چوں: اِعْشَوْشَبَتِ الْأَرْضُ أَيْ صَارَتْ ذَاتَ عَشَبَةٍ كَثِيْرَةٍ، وگاہی متعدی نیز می آید چوں: اِحْلَوْلَيْتُهُ یعنی شیرین پنداشتم او را، ومطاوع فعل نحو: ثَنَيْتُهُ فَاثْنَوْنَيْ أَيْ عَطَفْتُهُ موافقتِ فعل چوں: اِحْلَوْلَى أَيْ صَارَ ذَا حُلْوٍ وموافقت تفعل چوں: اِخْشَوْشَنَ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند درانکه این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفته اند؛ زیراکه اگر حرف بودے او را در خط صورتے مقرر بودی، وحال آنکه او را در خط صورتے مقرر نیست، واکثر بر آن رفته اند که حرف ست از آن که ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) **تعدیہ کنند**: بدانکه طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد وعند التعدیة بافعال وگاہی بباب تفعل می برند واین قیاسی نیست بلکه مقصود بر سماع از اہل زبان ست، وآنچه سہل وقیاسی در طریقه تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست که مصنف رحمه الله آنرا درین رساله مقدم کرده، واز جمله فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست. برائے طریقه بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کرده مجہول کنند فعل را در ہمه حال مفرد دارند، وضمائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعله مذکر ومؤنث ومفرد وتثنیه وجمع وحاضر وغائب ومتکلم آرند، وخاص کرد ثلاثی مجرد را برائے امثال از آں که اصل ست وابواب باقی را بمقابله گذاشته.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُمْ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ ذَهَبَ بِنَا. **اسم مفعول گویند:** مَذْهُوْبٌ بِهِ مَذْهُوْبٌ بِهِمَا مَذْهُوْبٌ بِهِمْ مَذْهُوْبٌ بِهَا مَذْهُوْبٌ بِهِمَا مَذْهُوْبٌ بِهِنَّ. **بدانکہ الف مفاعلہ وسین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم رامتعدی گردانند** چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرْتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعہ تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود — میر اہل علم وفن سید شریف نکتہ داں
چار شنبہ ہفتم از ماہِ ربیع آخر او — کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
چونکہ بود او سرورا قران در قرن خویش — سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں
۸۱٦ ھ

تکملہ در خاصیت افعلال وافعیلال وتصاریف نافعہ مبتدیان

ایں ہر دو باب را مبالغہ ولزوم ولون غالب نحو: اِحْمَرَّ واِحْمَارَّ سرخ شد، وعیب قلیل چوں: اِحْوَلَّ واِحْوَالَ عَیْنٌ برابر بینی شد سیاہیٔ چشم او، وگاہی ہر دو مقتضب آیند، یعنی برائے لہٰذا ثلاثی مجرد مناسب معانی لہٰذا نبود مثل اِقطَرَّ الرَّجُلُ واِقطَارَّ خشمگین شد، وگاہی افْعَلَ برائے مطاوعت مجرد آید مثل رَعَوْتُہٗ فَارْعَوٰی باز داشتم او را پس باز ماند، وخلیل گوید: اِفْعَلَّ مقصور اِفْعَالَّ است صحیح از باب اِفْعِلَاَل اَلْاِحْمِرَارُ، وتصریف آن گذشت.

اجوف واوی اَلْاِعْوِجَاجُ: کژ شدن، اِعْوَجَّ یَعْوَجُّ اِعْوِجَاجًا فَھُوَ مُعْوَجٌّ اِعْوَجَّ اِعْوَجِّ اِعْوَجِجْ لاَ تَعْوَجَّ لاَ تَعْوَجِّ لاَ تَعْوَجِجْ. اجوف یائی اَلْاِبْیِضَاضُ: سفید شدن اِبْیَضَّ یَبْیَضُّ اِبْیِضَاضًا فَھُوَ مُبْیَضٌّ اِبْیَضَّ اِبْیَضِّ اِبْیَضِضْ لاَ تَبْیَضَّ لاَ تَبْیَضِّ لاَ تَبْیَضِضْ، ہر دو بر قیاس صحیح، ناقص واوی اَلْاِقْتِوَاءُ: چاکر داشتن خواستن وخدمت خواستن اصلش اِقْتِوَاوٌ بر وزن اِحْمِرَارٌ بود، واو بعد الف زائدہ افتاد ہمزہ گردید، ومتعدی بودنش شاذ ست؛ زیرا کہ اِفْعِلَاَل را لزوم لازم باشد چنانکہ گذشت.

سوال: اِقْتِوَاءٌ از اِفْتِعَالٌ چرا نشد؟ جواب: زیرا کہ تاء اصلی ست کہ مجردش قَتْو ست نہ زائد کہ از لوازم اِفْتِعَال ست. فائدہ: در تصاریف مثل صحیح بر صرف صغیر اکتفاء ورزیدہ شد، ودر غیر آن برائے نفع طالبان صرف کبیر نوشتہ آمد.

ماضی معروف: اِقْتَوٰی اِقْتَوَیَا اِقْتَوَوْا اِقْتَوَتْ اِقْتَوَتَا اِقْتَوَیْنَ تا آخر، اصل اِقْتَوٰی اِقْتَوَوَ بود، واو در سوم جا بود واکنون بر زائد از سوم در آمد، وما قبل او مفتوح آن واو یاء شد ویاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، واو کہ لام اول ست بسبب لزوم توالی اعلالین معلل نشد کہ کلمہ بدان

مختل می گردد، ودر تثنیہ مذکر یاء شدوالف نگردید؛ زیراکہ اگر الف گشتی باجتماع ساکنین بیفتادے التباس مثنی بمفرد لازم آمدے وآن مانع تعلیل ست، ودر جمع مذکر وواحد مؤنث الف باجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، ودر تثنیہ مؤنث بعلت فراہم آمدن دو ساکن تقدیرا ودر جمع مؤنث واو یاء شد بس ہمچنیں تا آخر.

مضارع معلوم: يَقْتَوِيْ يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُوْنَ تا آخر، اصل يَقْتَوِيْ يَقْتَوِوُ بود، واو در طرف افتاد وماقبل مکسوریاء شد، وضمہ یاء بسبب ثقل ساقط گردید، وتثنیہ وجمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، ویاء در جمع بعد نقل ضمہ آن بماقبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبہ ومخاطبات بعد تعلیل متفق شد، ودر اصل مختلف؛ زیراکہ اصل مخاطبہ تَقْتَوِوِيْنَ بر وزن تَحْمَرِيْنَ، واصل مخاطبات تَقْتَوِوْنَ بر وزن تَحْمَرِرْنَ.

ماضی مجہول: اُقْتُوِيَ اُقْتُوِيَا اُقْتُوُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيَتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، واو در بعضی بسبب افتادن در طرف ودر بعضی در حکم طرف، وکسرہ ماقبل یاء شد، ویاء بنقل ضمہ آن بماقبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، ودر باقی صیغہا سالم ماند.

مضارع مجہول: يُقْتَوَى يُقْتَوَيَانِ يُقْتَوَوْنَ تا آخر، واو در واحد مذکر غائب وحاضر وغائبہ ودر صیغۂ متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا وبودن ماقبل مفتوح یاء شد، ویاء الف گردید ودر صیغۂ تثنیہ غائب وغائبہ اگر یاء الف شدی التباس تثنیہ بواحد لازم آمدے چنانکہ مکرر مذکور گردید، ودر دو صیغۂ جمع مذکر مخاطبہ الف باجتماع ساکنین ساقط گردید ودرینجا ہم مخاطب ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف؛ زیراکہ اصل مخاطبہ تُقْتَوَوِيْنَ بر وزن تُحْمَرَرِيْنَ واواخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا وفتح ماقبل یاء شد، ویاء بسبب تحرک انفتاح ماقبل الف گردید والف باجتماع

ساکنین بیفتاد، واصل مخاطبات تُقْتَوَوْنَ بر وزن تُحْمَرَرْنَ واواخیر بقانون مسطور یاء شد، ویاء بعدم علت اعلال سالم ماند. نفی بلم: لَمْ یُقْتَوِ بکسر اخیر معروف یائے مبدلہ از واو بفتح آن مجھول الف مبدلہ از یاء کہ واو آمدہ بسبب "لم" ساقط شد. امر حاضر معروف: اِقْتَوِ اِقْتَوِیَا اِقْتَوُوْا اِقْتَوِيْ اِقْتَوِیْنَ در واحد مذکر یائے مبدلہ از واو بوقف افتاد، ودر جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین ودر تثنیہ وجمع مؤنث واو یاء شد وبس. امر حاضر مجھول: لِتُقْتَوَ لِتُقْتَوَیَا لِتُقْتَوَوْا لِتُقْتَوَی لِتُقْتَوِیْنَ در واحد مذکر الف مبدلہ از یاء کہ بدل واو آمدہ بود بلام امر افتاد، ودر جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین، ودر باقیہا واو یا شد وبعدم علت اعلال سالم ماند. امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اِقْتَوِیَنَّ اِقْتَوِیَانِّ اِقْتَوُنَّ اِقْتَوِنَّ اِقْتَوِیْنَانِّ اِقْتَوِیَنَّ واحد مذکر یائے محذوفہ بزوال علت حذف باز آمد، ودر اِقْتَوُنَّ جمع مذکر بضم واو، ومخاطبہ بکسر آن ہرگاہ یائے مبدلہ واو باجتماع ساکنین محذوف شد، واو علامت جمع مذکر ویاء علامت مخاطبہ بالتقائے ساکنین وباستغنا بسبب دلالت ضمۂ ماقبل وکسرہ آن بیفتاد. امر حاضر مجھول بانون ثقیلہ: لِتُقْتَوَیَنَّ لِتُقْتَوَیَانِّ لِتُقْتَوَوُنَّ لِتُقْتَوِیْنَ لِتُقْتَوِیْنَانِّ در لِتُقْتَوَیَنَّ واحد مذکر بفتح یاء زوال علت حذف عود الف محذوف می خواست لیکن چون قابل حرکت نبود وماقبل نون تاکید متحرک می بایست تا دو ساکن فراہم نیایند، لہٰذا عوض آن یائے مبدلہ واو را باز آوردند، ودر لِتُقْتَوَوُنَّ بفتح واو اول وضم واو جمع مذکر، ولِتُقْتَوِیْنَّ بکسر یائے مخاطبہ چون الف مبدلہ از یاء کہ مبدلہ از واوست ساقط شد دو ساکن بہم آمدند برائے رفع آن در جمع مذکر واو را ضمہ ودر مخاطبہ یاء را کسرہ دادند؛ زیرا کہ ہر دو مدہ نبودند، چنانچہ: اِخْشَوُا اللّٰہَ وَاخْشِيَ الرَّسُوْلَ برائ رفع التقائے ساکنین واو را ضمہ دادہ اند ویاء را کسرہ.

فائدہ: در اِقْتَوُنَّ واو مضموم لام اول ست ودر لِتُقْتَوَوُنَّ واو اخیر مضموم علامت جمع.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اِقْتَوِیَن اِقْتَوُنْ اِقْتَوِنْ در اعلال بر قیاس ثقیلہ. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفہ: اِقْتَوِیَا اِقْتَوُوْا اِقْتَوِيْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

کہ در اصل قفن بود، ودر جمع مذکر ومخاطبہ بقلب نون خفیفہ ما قبل مضموم ومکسور بواو ویاء نزد یونس، ویا حذف نون خفیفہ واعادہ واو ویائے محذوفہ در وقف وغیر وقف، وباقی اقسام امر ونہی بانون تاکید وبدون آن بر ہمین قیاس ست. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِیَانِ مُقْتَوُوْنَ مُقْتَوِیَةٌ مُقْتَوِیَتَانِ مُقْتَوِیَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوِوٌ بود، چوں واو بقاعدہ یَقْتَوِيْ یاء شد، وضمہ ازان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجتماع ساکنین میان واو وتنوین بیفتاد، ودر مُقْتَوِیَانِ واو بقاعدہ یَقْتَوِیَانِ یاء شد ودر مُقْتَوُوْنَ چوں واو بسبب افتادن در حکم طرف وکسرہ ما قبل یاء شد، وضمہ یاء بجہت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، وَمُقْتَوِیَةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِیَانِ.
اسم مفعول: مُقْتَوًی مُقْتَوَیَانِ مُقْتَوِوْنَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوَیْتَانِّ مُقْتَوَیَاتٌ، مُقْتَوًی در اصل مُقْتَوَوٌ بود، واو بقاعدہ یُقْتَوَی مجہول چوں یاء شد یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، وباجتماع ساکنین میان الف وتنوین الف بیفتاد، ہمچنیں در مُقْتَوَوْنَ بفتح واو اول، ودر صیغۂ غائبہ یاء الف شد وبس، ودر تثنیہ مذکر بسبب لزوم التباس شيء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، ودر تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوَیَانِ تثنیہ مضارع مجہول ودر جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ واو یاء شد ویاء الف نگشت. لفیف مقرون: اَلْاِحْوِوَاءُ: سیاہ شدن، اصلش اَلْاِحْوِوَاوُ بود، واو بسبب افتادن بعد الف زائدہ ہمزہ شد، چنانکہ در اَلْاِقْتِوَاءُ؛ زیرا کہ لفیف ہر باب مثل ناقص آن باب باشد، وبسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِحْوَوَی اِحْوَوَیَا اِحْوَوَوْا اِحْوَوَتْ اِحْوَوَتَا اِحْوَوَیْنَ تاآخر، اِحْوَوَی در اصل اِحْوَوَوَ بود واو مفتوحہ بقاعدۂ اِقْتَوَی واو اخیر یاء شد، ویاء الف گشت، ودر تثنیہ واو یاء شد وبس، چنانکہ در اِحْوَوَیْنَ تاآخر، ودر جمع مذکر ودو صیغہ بعد او بعد قلب واو بیاء ویاء بالف الف نیز افتاد، چنانکہ در اِقْتَوَوْا، ودو صیغہ بعد او، واز آنجا کہ چوں اعلال وادغام بہم آیند بجہت تخفیف اعلال را ترجیح میدہند در اِحْوَوَا ادغام نگردید.

فائدہ: اِحْوَوَّ بتشدید واو بمعنی سبز شد نیز آمدہ، یُقَالُ: اِحْوَوَّتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یَحْوَوِيْ یَحْوَوِیَانِ یَحْوَوُوْنَ إلخ واو بسبب افتادن در طرف وبودن ماقبل مکسور یاء شد، ویاء بعد نقل ضمۂ آن بماقبل بعد سلب حرکت ازان باجتماع ساکنین در جمع مذکر ومخاطبہ بیفتاد، چنانکہ در یَقْتَوِيْ یَقْتَوِیَانِ یَقْتَوُوْنَ ووجہ عدم اعلال واو مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد دریجا ہم مخاطبہ ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف؛ زیرا چہ اصل مخاطبہ تَحْوَوِیْنَ واصل مخاطبات تَحْوَوِوْنَ واعلال ہر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجہول: یُحْوَوَی یُحْوَوَیَانِ یُحْوَوُوْنَ تُحْوَوَی تُحْوَوَیَانِ یُحْوَوَیْنَ تاآخر، در واحد مذکر غائب وحاضر وغائبہ ودو صیغۂ متکلم واو اخیر بسبب درآمدنش در موضع زائد بر سوم وفتح ماقبل یاء شد، ویاء الف وسوائے این پنج صیغہ وچار تثنیہ الف باجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکہ در یُقْتَوَی مجہول معلوم شد، ومخاطبہ ومخاطبات یکسان صورۃً نہ اصلًا؛ چہ اصل اول تُحْوَوِیْنَ، واصل ثانی تُحْوَوَوْنَ واو اخیر ہر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد وافتاد، ودر ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ یَحْوَوِ بکسر واو اخیر معروف وفتح آن مجہول یاء از اول والف از ثانی بـــ "لم" افتاد وہمچنیں از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوَوِ اِحْوَوِیَا اِحْوَوُوْا اِحْوَوِيْ اِحْوَوِیْنَ، در اعلال

مثل: اِقْتَوِ اِقْتَوِیَا اِقْتَوُوْا إلخ. امر حاضر مجہول: لِتُحْوَوِ لِتُحْوَوَیَا لِتُحْوَوُوْا لِتُحْوَوِيْ لِتُحْوَوِیْنَ، الف مبدلہ از یاء کہ مبدل از واو بود از واحد مذکر بسبب جزم واز جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین افتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بسبب یافتہ نشدن علت اعلال یاء الف نگردید. امر معروف بانون ثقیلہ: اِحْوَوِیَنَّ اِحْوَوِیَانِّ اِحْوَوُنَّ اِحْوَوِنَّ اِحْوَوِیْنَانِّ بر قیاس اِقْتَوِیَنَّ اِقْتَوِیَانِّ اِقْتَوُنَّ إلخ. امر مجہول بانون ثقیلہ: لِتُحْوَوَیَنَّ لِتُحْوَوَیَانِّ لِتُحْوَوُنَّ لِتُحْوَوِنَّ لِتُحْوَوَیْنَانِّ بر قیاس لِتُقْتَوَیَنَّ، وباقی اقسام امر بانون خفیفہ وثقیلہ ونہی بجمیع اقسام باہر دو نون تاکید وبدون آن بر امثلۂ مذکور قیاس کردہ امثلہ استنباط باید کرد. اسم فاعل: مُحْوَوٍ مُحْوَوِیَانِّ مُحْوَوُوْنَ بسہ واو بر قیاس مُقْتَوٍ مُقْتَوِیَانِ مُقْتَوُوْنَ، یائ مبدلہ از واو در واحد جمع مذکر باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر صیغ باقیہ بعدم علت اعلال سالم ماند. اسم مفعول: مُحْوَوًی مُحْوَوَیَانِّ مُحْوَوُوْنَ تا آخر، بفتح واو متوسط مثل مُقْتَوًی إلخ در واحد جمع مذکر الف مبدلہ از یاء کہ بدل واو آمدہ بود باجتماع ساکنین محذوف شد، ودر غائبہ ساقط نگردید، ودر تثنیہ یاء بسبب لزوم التباس تثنیہ بمفرد، ودر بواقی بوجہ مذکور در مُقْتَوًی الف نگشت، وصیغہائے مجہول واسم مفعول بر تقدیر تعدیہ بحرف جر ست. باب افعیلال خاصیت وصرف صحیح این باب گذشت. اجوف واوی اَلْاِسْوِیْدَادُ: سیاہ شدن، اِسْوَادَّ یَسْوَادُّ اِسْوِیْدَادًا فَھُوَ مُسْوَادٌّ اِسْوَادَّ اِسْوَادِّ اِسْوَادِدْ لاَ تَسْوَادَّ لاَ تَسْوَادِّ لاَ تَسْوَادِدْ. اجوف یائی اَلْاِزْیِیْنَانُ: آراستہ شدن، اِزْیَانَّ یَزْیَانُّ اِزْیِیْنَانًا فَھُوَ مُزْیَانٌّ اِزْیَانَّ اِزْیَانِّ اِزْیَانِنْ لاَ تَزْیَانَّ لاَ تَزْیَانِّ لاَ تَزْیَانِنْ، ہر دو مثل صحیح. لفیف مقرون اَلْاِحْوِیْوَاءُ: سیاہ شدن در اصل اَلْاِحْوِیْوَاوُ بود، واو اخیر بقاعدہ اَلْاِحْوِوَاءُ بہمزہ بدل گردید. ماضی معروف: اِحْوَاوَی اِحْوَاوَیَا اِحْوَاوَوْا اِحْوَاوَتْ

اِحْوَاوَتَا اِحْوَاوَیْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَی اِحْوَاوَوَ بود، واو اخیر بسبب آمدن واو زائد بر سوم جا وفتحہ ما قبل یاء شد، ویاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف گردید، ودر تثنیہ واو بقاعدہ مذکور یاء شد، ویاء الف نگردید ورنہ بسبب حذف الف بفراہم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید وآن مانع تعلیل ست، اِحْوَاوَوْا در اصل اِحْوَاوَوُوْا بود، واو لام کلمہ بقانون مسطور یاء شد، ویاء الف والف باجتماع ساکنین بیفتاد، ہمچنیں در اِحْوَاوَتْ ودر اصل اِحْوَاوَتَا تاء کہ در اصل اِحْوَاوَوَتَا بود بعد بر گردیدن واو یاء ویاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، ودر اِحْوَاوَیْنَ تا آخر واو یاء شد، وبعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکہ معلوم شد، واِحْوَاوَّ واِحْوَاوَّتْ بتشدید واو مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمدہ، یُقَالُ: اِحْوَاوَّتِ الْاَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یَحْوَاوِيْ یَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوُوْنَ تَحْوَاوِيْ تَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوِیْنَ تا آخر، یَحْوَاوِيْ در اصل یَحْوَاوِوُ بود، واو در طرف افتاد، وماقبلش مکسور ست یاء شد بسبب ثقل ضمہ از یاء افتاد، ہمچنیں در تَحْوَاوِيْ اَحْوَاوِيْ نَحْوَاوِيْ ودر باقی صیغہا واو بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در جمع مذکر ومخاطبہ افتاد ودر باقیہا سالم ماند، ودرین ہم مخاطبہ ومخاطبات صورۃً موافق واصلاً مخالف، پس اصل مخاطبہ تَحْوَاوِیِنَ واصل مخاطبات تَحْوَاوِوْنَ بعد اعلال ہر دو تَحْوَاوِیْنَ شدند. امر حاضر معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِیَا اِحْوَاوُوْا اِحْوَاوِيْ اِحْوَاوِیْنَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوِوُ بود، واو اخیر بسبب افتادن در طرف وکسر ما قبل یاء شد ویاء بسبب وقف افتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث بسبب افتادن در حکم طرف وکسر ما قبل واو یاء گشت، ودر جمع یائے مبدلہ از واو بعد نقل حرکتش بما قبل، ودر مخاطبہ بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: اِحْوَاوِیَنَّ اِحْوَاوِیَانِّ اِحْوَاوُنَّ اِحْوَاوِنَّ اِحْوَاوِیْنَانِّ، در واحد مذکر یائے محذوفہ بزوال علت

حذف باز آمد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث یا سالم ماند، ودر جمع مذکر واو علامت جمع ودر مخاطبہ یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمہ وکسرۂ ماقبل باجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحْوَاوٍ مُحْوَاوِيَانِ مُحْوَاوُوْنَ مُحْوَاوِيَةٌ مُحْوَاوِيَتَانِ مُحْوَاوِيَاتٌ، مُحْوَاوٍ در اصل مُحْوَاوِوٌ بود، واو اخیر بافتادن در طرف وکسر ماقبل یاء شد، وبعد سقوط ضمہ بسبب یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر جمع مذکر واو بجہت بودن در حکم طرف وکسرۂ ماقبل یاء شد، وبعد نقل حرکتش بماقبل بعد سلب حرکت آن یاء باجتماع ساکنین ساقط گردید، ودر باقی صیغہا بعدم علت حذف سالم ماند، واگر متعدی بحرف جر کنند صیغہائے مجہول واسم مفعول نیز آیند. ماضی مجہول: أُحْوُوْوِيَ أُحْوُوْوِيَا أُحْوُوْوُوْا أُحْوُوْوِيَتْ أُحْوُوْوِيَتَا أُحْوُوْوِيْنَ تا آخر، أُحْوُوِيَ را از اِحْوَاوَ بنا نمودند ہرگاہ اول وثالث را ضمہ دادند، وماقبل اخیر را کسرہ، الف بضمہ ماقبل واو شد، أُحْوُوْوِوَ بچہار واو بر وزن أُحْمُوْرِرَ واو اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحْوُوْوِيَ گردید، واین یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بماقبل بیفتاد، ودر باقی صیغہا بعدم علت حذف سالم ماند، ودر أُحْوُوْوِيَ ونظائر او ادغام نہ شد؛ زیرا کہ متجانس اول بدل الف آمدہ. مضارع مجہول: يُحْوَاوَى يُحْوَاوَيَانِ يُحْوَاوَوْنَ تُحْوَاوَى تُحْوَاوَيَانِ يُحْوَاوَيْنَ، اصل يُحْوَاوَى يُحْوَاوَوُ بود، بقاعدۂ اِحْوَاوَى ماضی معروف واو یاء شد، ویاء الف واز ہر دو جمع مذکر ومخاطبہ باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقیہا سالم ماند، ومخاطبہ ومخاطبات در صورت موافق ودر اصل مخالف زیرا کہ مخاطبہ در اصل تَحْوَاوَيْنَ بر وزن تَحْمَارِرِيْنَ ومخاطبات تُحْوَاوَوْنَ بر وزن تُحْمَارَرْنَ. امر مجہول: لِتُحْوَاوَ لِتُحْوَاوَيَا لِتُحْوَاوَوْ لِتُحْوَاوَيْ لِتُحْوَاوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدلہ از یاء کہ مبدلہ از واو ست بعلت جزم، ودر جمع مذکر ومخاطبہ بجہت اجتماع ساکنین بیفتاد، ودر تثنیہ وجمع مؤنث یاء سالم ماند، وبعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لِتُحْوَاوَيَنَّ لِتُحْوَاوَيَانِّ لِتُحْوَاوَوُنَّ لِتُحْوَاوَيِنَّ لِتُحْوَاوَيْنَانِّ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چوں ماقبل نون مذکور سوائے چهار تثنیه وجمع مؤنث متحرک می باشد، والف قابل حرکت نبود یائیکه بدلش الف آمده بود عود نمود، ودر جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین واوعلامت راضمه دادند، ودر مخاطبه یائے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَنْ اِحْوَاوُنْ اِحْوَاوِنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوْا اِحْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر، وبواو و یاء در جمع مذکر ومخاطبه بحذف نون، واعاده واو ویاء چنانکه سابق مذکور شد، وباقی اقسام ونہی بر ہمین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُحْوَاوًى مُحْوَاوَيَانِ مُحْوَاوَوْنَ مُحْوَاوَاةٌ مُحْوَاوَيَتَانِ مُحْوَاوَيَاتٌ، واواخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتحۂ ماقبل یاء شد، ویاء در واحد وجمع مذکر وغائبه بسبب تحرک وانفتاح ماقبل الف گردید، ودر اولین یاء باجتماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی صیغها یاء سالم ماند فقط. والله اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمہ اللہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد لله رب العلمين، والصلاة والسلام على سيد المرسلين محمد وآله وأصحابه أجمعين، أما بعد: گوید فقیر ولی الله عفی عنہ: چوں فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله سبحانه ووفقه بما يحب ويرضى- بحفظ قواعدِ صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد مشہورہ این فن رادر رشتہ نظم سفتہ شود تا باسہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور الدین عبد الرحمٰن جامی - قدس الله سره السامي- توجہ افتاد، ودیدہ شد کہ قلیلے ازاں قواعد منظوم فرمودہ بعضے آں راغیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم وتنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضے ابیات ایشان راتیمنا وتبرکا بعینہا آوردہ شد، ودر بعضے آخر تصرف بحسب امکان کردہ آمد، بعضے آخر برہماں اسلوب ووزن زیادہ کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، والله المسؤول أن ينفع بها الولد الأعز وغيره، فمن أراد حفظها فهو هذا.

کلماتِ عرب سہ قسم بود — نام شاں حرف وفعل واسم بود
ہمچو باللہ اقسم اے فرزند — بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شگرف — بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام — فاء وعین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینہا است — حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ ہیچ یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
گر بود پنج حرف یا کہ چہار لام را کن بقدر او تکرار
وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہٖ افزوں
ہر کجا گردد اسم وفعل پدید از مجرد بروں بداں و مزید
چیست دانی مجرد آں کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
در حروفی در آں بر اصل فزود در حساب مزید خواہد بود
حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
لیک در اسم پیش معنی سنج میرسدحرفہائے اصل بہ پنج
پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخماسی کند صغیر و کبیر
چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
اسم را ہفت حرف باشد وبس فعل شش باصل وزیادہ برس
لفظ اسم اے بفہم وعقل وعلم چوں ثلاثی بود مجرد ہم
دہ بود ہمچو فلس وحبر دگر کتف ہم فرش ازاں بشمر
عضد ست واہل چو قفل وعیب حر ولگے عنق بطلب
پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
جعفر درہم دگر بُرثن پس قمطر است وز برج از بر کن
شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازانہا سفرجل است نخست
مجرش پس قذ عمل وفرضیحت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
در خماسی مزید شد بے شک عضرفوط قبعثرے مدرک

پس خزعبیل وخندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضبط آں نہ دل
در شرف وصفت خلقی دان در منع شرط حرف حلقی دان
یحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق وجز زمان مثال
در مزید ست جملہ دہ باب ست آنچہ مشہور پیش اصحاب است
باب إفعال بعد ازاں تفعیل وزیے آں مفاعلہ بے قیل
ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد وبس
آنچہ باشد در دو حرف افزوں افتعال وانفعال دان اکنوں
پس تفعل تفاعل ست دگر افعلال از پے ہمہ بشمر
حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیلال
چوں رباعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
در مزیدش با تفعلل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
ور تامل کنی در افعلال ہست زائد دو ہچوں افعلال
حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
باشد آں صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر دگرگون است
ہر بنائے کہ ہمزہ دار بود نام مہموز ز اختیار بود
ہست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزہ مذکور در مقابل فاش
ور بود عین ہمزہ ماخوذ لام ہست مہموز عین لامش نام
در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزہ وتضعیف
ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم ہست و صحیح اورا نام
مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بسے شگافتہ اند
ہمچو ماضی و ہمچو مستقبل جحد ونفی امر ونہی اے مقبل
بعد ازاں اسم فاعل ومفعول کہ بود ہمچو قاتل ومقتول
عدد صیغہا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است ومزید یا ثلاثی کہ زائدش چسپند
قبل آخر بکسر موسوم است متحرک ز پیش مضموم است
ور زغابر بنا کنی مجہول بشنو این نکتہ را بسمع قبول
حرف غابر ز صیغہ کن مضموم قبل آخر بفتح کن موسوم
گر بغابر بر قرار شد جازم ہست تسکین مفردش لازم
نون بیفگین ز صیغہا الا آنکہ باشد ضمیر جمع نسا
ور نواصب گرفت آنجاجا فتح آخر بمفرد ست سزا
امر حاضر فعل مستقبل گر مخاطب بودشود حاصل
تا بیفگین ز فعل استقبال بیں کہ مابعد اوچہ دارد حال
ساکن او ہست حرف بعد از تاء ست ابتداء جز بہمزہ ناید را ست
حرف پیش از اخیر را بنگر اگر آنزا بود ز ضمہ اثر
ہمزہ باید بوفق آں مضموم ورنہ آنزا بکسر کن موسوم
آخرش ہست بر طریق نزوم چوں مضارع کہ باشد او مجزوم
گر ثلاثی ست فاعل ومفعول می شود ہمچو قاتل ومقتول
در مزید است وزن مستقبل میم مضموم کش بود اول
قبل آخر ز فاعلش مکسور آں ز مفعول فتح شد دستور
حرکات ثلاث گاہ بیان چوں کہ بر حرف علت است گراں
کہ بیکبار زاں بیندازند گہ بماقبل منقلب سازند
گہ چوں آں را بحرف قبل دہند وفق آں حرف علت مدہ کنند

ہمچو یدعو یقول باز یقال باز یرمی یبیع ہم بمثال
واو ویائیکہ از سکون جاری ست درپے فتح بر زبان جاری ست
چوں بود بر مذاق طبع ثقیل بالف ہست واجب التبدیل
واو و چوں ز پے شود وارد بعد فتحت بموضع حرکت
بالف واجب آیدش ابدال از یقال ویباع جوئے مثال
واو ویاء چوں زپے شود وارد الفے را کہ باشد از زائد
پے دفع ثقالتش ہمہ جا می شود ہمزہ چوں کساء روا
چوں دو ساکن فرا رسید بہم اولین حرف لین دوم مدغم
جائز است آنچنانکہ خاف یخاف ور نباشد چناں بدانکہ صواب
حذف یکساکن ست یا تحریک نیست اصلا دریں سخن تشکیک
چوں فتد حرف واو در رابع کہ نباشد عقیب ضم واقع
می کنندش بیاء ہمیشہ بدل ہمچو یدعی ویدعیان بہ مثل
واو یاء چوں فراء رسید بہم اولین باسکون بود منضم
واو را یاء کنند بعد تمام در یکے دیگرے کنند ادغام
عد یعد با وعدت در ضرب است رم یرم با ورمت در حسب است
یوسم با وسمت وشرف است یوعل باوعلت مختلف است
ضع یضع باوضعت در منع است یاد گیرش کہ نصر ممتنع ہست
وسط فتح وکسرہ واو مثال چوں بعد حذف شد ز استقبال
فتح یا کسر گر شود زائل صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بسکه سنگین ست   در یضع حذف واو بسکین است
یائے ساکن کہ ضمہ را عقب است   ہمچو یُوسر بواو منقلب است
واو ساکن بیاء شود مبدل   کہ فتد بعد کسرہ چوں اہجل
ہر کجا واو در مضارع کاست   مصدرش چوں عدۃ بیا مدار است
پنج جا از صحیح فرق شمر   عد عدۃ اہجل ولید یُوسر
فتح اول ز ماضی معلوم   بالف قلب عین شد مرسوم
یاء شود کسر فاء ویاء موصول   عین آنہا ز ماضی مجہول
بعد ازین پنج راہ دیگر گیر   ہر دو در صورت اشتباہ پذیر
چوں دو ساکن بہم شود آنجا   حرف علت شود ز صیغہ فنا
در نصر ضم فائے ماثور است   ور گر کسر فائے دستور است
عین اجوف بفعل استقبال   بسکون متصف بود ہمہ حال
حرکت عین او بفائے دہند   عین را وفق فائے مدہ کنند
صیغہ ہر جا بجزم شد موصوف   عین اجوف ازاں شود محذوف
در نصر قلت قل یقول بخواں   در ضرب بعت بع مبیع بداں
در سمع صنع صیغہ مختلف ست   خف یخاف وخفت موتلف ست
عین مجہول غابر است بدل   بالف از یقال جوئی مثل
ہست مفعول یائی وواوی   یا مبیع ومقول متساوی
لیک در ہر دو دا بداں فاعل   ہست مانند بائع وقائل
عین ناقص اگر بود مفتوح   حکم آنرا بگویمت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود دائر تثقیل بر کرانہ رود
کسر عین از بود وآں واوی گشتہ مانند یائی ملتاوی
ایں بود حکم ماضی وغابر ہم بہ مجہول وغیر آں دائر
مفردش گر بجزم موصوف است حرف علت ز صیغہ محذوف است
ادع یدعو دعوت در نصر است ارم یرمی رمیت در ضرب است
ارض ترضی رضیت در سمع ست ارع ترعی رعیت در منع است
ارخ ترخو رخوت در شرف است لیک تدعی دعیت ہر طرف است
ہست مدعو اگر نصر باشد ہست مرمی اگر دگر باشد
لیک فاعل بود دریں افعال ہمچو داع وداعی در ہمہ حال
صرف مفروق خوان زباب لفیف گویمت نکتہ غریب ولطیف
اولش بامثال موزوں است آخرش ناقص است معنون است
قِ یقی با وقیت در ضرب است لِ یلی باولیت در حسب است
ایج توجی وجیت در سمع است واند آنکہ بعلم منتفع است
وآں دگر قسم بوقت شمار انا قصی پیش گیرد در ہم کار
اطو تطوی طویت چوں رضی است ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود واں دگر لازم السکون نبود
درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
چوں گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
لیک در غابرش مکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
با مَدَدْتَ اللہ درنصر است بافررت افر در ضرب است
بامَسست اَمسُ ہم بشمار اے کہ در شمع می کنی تکرار
آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
در نصر ہر سہ حال مدغم را ست درد گر ہست غیر ضمہ روا ست
از دو ہمزہ چوں ہمزہ دومین ساکن آید بہوش باش وبین
حرکت بین بہمزہ اول کن دوم را بجنس او مبدل
اٰمَنَ اُوْمِنَ دگر اِیۡذَب ایں سہ مذکور امثال طلب
خُذْ زأَخَذَ است وصل بدان زسوال صیغہ امر خواں بدین منوال
فعل مہموز گر بود معتل صیغہ را کن بوفق آں مختل
اصل یفعل یا فعل است شناس حذف ہمزہ دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر زِ اصل   ہمزہ اش را میفگن اندر وصل
مصدر اجوفی ز استفعال   استقامت اقامت از افعال
عین مصدر فتاد از اعلال   عوضش تاء در آمد از دنبال
مصدر ناقص ازبود تفعیل   ہست بر وزن ترجیہ بے قیل
ہست وقتے کہ منبطق آمد فاء   منقلب تائے افتعال بطاء
واو ایعاد مبدل است بیاء   چو مقیم ویقیم وہم ایضا
ہمزہ گردد بدل ز واو ز یاء   ہمچو إرضاء ہمچو استرضاء
در مضاعف شناس امر عجاب   اشتباہ وصیغہ مثل محاب
باز مختار ہمچناں انکار   کش ز اجوف بود نزاد وتبار
در مضارع اگر دو تاء آید   چوں یکے را بیفگنے شاید
غیر ہمزہ کہ ہست در افعال   ہمہ در درج می کنش اخلال
ناقصات ہمہ حال   چوں مجردش شناس در اعلال
یستقیم ویعین ہم یختار   باز ینقاد گیر آخر چار
ہر یکے را بگردش اطوار   بر قوانین اجوف است مدار
غیر این چار را مکن اعلال   چوں صحیحش شمار در ہمہ حال

الف آنجا که ضمه را عقب است ہمچو ضورب بواو منقلب است
بر شمارم ازان صفت امثال کش شبه کنند با افعال
ہم شریف است وہم شجاع وحسن چوں ذلول وجبان وصعب وخشن
مشترك ہست در اناث ورجال لفظ علام ہم فروق وطوال
مصدر میمی وزمان ومکان از مجرد نباشد یك سان
ز ضرب بر قیاس مجلس خوان از دگر بر وزان مشرب دان
ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال ہمچو مرمی ز ناقصش ہمه حال
ور مزید است حال او در یاب مثل مفعول باشد از ہر باب
مضربه تا بمضرب ومضراب اسم آله شده ست یا اصحاب
افعل وصف خوان ز لون وعیب مثل ضلاء مؤنثش بے زیب
لیک افعل بمعنی تفضیل ہست فعلی مؤنثش بے قیل
مثل منان بنا بکن ز صفات چوں جریح بنا کن از آفات
ضربه یکبار واکلمه یك نوبت جلسه نشستن بود بیك ہیئت
لقمه قدرے که در دہان بکند صرعه آن که پہلوان فگند